

## TÜRKİYENİN TOPRAK SORUNLARINA TARİHSEL AÇIDAN BİR BAKIŞ

Yazan  
Oya SENCER

Toprak mülkiyeti, toprak reformu gibi sorunların Türkiye’de tartışma konusu edildiği şu son dönemlerde, konuyu tarihsel açıdan ele almak ve bugünkü tartışmalara bu yönden ışık tutmak, yararlı ve gerekli bir çabadır.

Bilim adamlarımızın, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli dönemlerinde toprak sorunlarını aydınlatan çalışmaları ve İmparatorluğun toprak yasaları elimizde bulunmaktadır. Biz burada konuyu çeşitli dönemlerde derinlemesine ele almayı toplu bir şekilde araştırma yoluna gittik. Çalışmamız ayrıntılı bir araştırma olmaktan çok Osmanlı İmparatorluğunun toprak rejiminin ana çizgilerini ve temel sorunlarını ortaya koymak savındadır. Gerçekten de ancak bu temel sorunlardır ki bugün ortaya çıkan tartışmaları aydınlatabilirler.

‘Ana tezimiz, Türkiye’de hiç bir zaman Batı Orta çağı anlamında bir feodalitenin ve buna bağlı olarak bir “servage” (toprak köleliği) sisteminin kurulamamış olduğuna, buna rağmen İmparatorluğun çöküş dönemlerinde merkeziyetçi yönetimin gevşemesiyle “mirî” (devlete ait) topraklar rejiminin soysuzlaşarak, büyük özel mülklerin genişlediği ve geç kalmış bir feodalitenin başladığı savına dayanmaktadır. Bu tez, bazı bilim adamlarımızca da ileri sürülmüştür. Biz, bir yandan ileri sürdüğümüz savları, sorunu tarih boyunca ele alarak temellendirmeğe çalışırken, bir yandan da günümüz Türkiye’sinin toprak sorunlarıyla bağlantı haline geçireceğiz.

Osmanlı İmparatorluğunda toprak sorunlarının düğüm noktası olan “askerî ikta” ve “mirî toprak” rejimlerinin kaynak ve temellerini açıklamak için, daha gerilere giderek İslâmiyette ve Selçuklularda “ikta” rejimine bir göz atmak gereklidir.

Osmanlı İmparatorluğunun toprak siyaseti, yüzlerce yıllık geçmişe sahip bir çok sistem, yasa, örf ve adetlerin bir gelişimi ve yeni koşullara uygulamasıdır. Yalnız, sisteme Osmanlı İmparatorluğunun da kendinden bir şeyler kattığını hemen belirtmek yerinde olur.

ARKA - PLÂN — Türklerin İslâmiyet öncesi tarihleri, özellikle de toplumsal kurumları, tam bir aydınlığa kavuşmamıştır. Göçebe oldukları sanılan bu Türklerin tarımdan çok hayvancılıkla uğraşmaları ve savaşçı ve asker sınıfın yönetsel mekanizmada ön plâna geçmesi, diğer toplumsal kurumların hep bu açıdan ele alınmasını gerektirmiş ve toprakla ilgili sorunların da bağımsız bir şekilde gelişip örgütlenmesini engellemiş olmalıdır. Toprak mülkiyetinin askerî mekanizmanın hizmetinde kullanılması ve sorunların da buna bağlı olarak gelişmesi, sonraları İslâmiyette ve Selçuklularda da rastlayacağımız bir özelliktir. Gerçekten de Selçuklular, İslâmiyetten önceki Türklerin orduya ait kural ve düzenlerinden yararlanmış ve bu düzeni toprak düzenine sıkıca bağlayarak “askerî ikta” sistemini geliştirmişlerdir.

Osmanlı devletinin toprak siyasetinde en önemli etken olan Selçuklu toprak rejimini açıklamak için, önce islâmî toprak rejimine bir göz atalım.

“İkta” sisteminin kökü İslâmiyettedir<sup>1</sup>. “İkta” bir çeşit İslâm feodalitesidir. “İkta”nın anlamı pek geniştir. Kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların, ya da belli yerlere ait toprak gelirlerinin, hizmet karşılığı olarak askerî komutanlara, askerlere ve sivil görevlilere bazı belgelerle verilmesidir. “İkta”nın anlamı gittikçe genişleyerek her türlü “arazi vergileri”, “maden işletmeleri”, “gümrük resimleri”nin iltizamını da içine almış ve bu şekil “mukataa” adı verilmiştir.

“İkta” kurumunun geçirdiği değişiklikler, İslâmiyet’in ilk dönemlerinde, Selçuklularda ve Osmanlı devletinde olmak üzere üç büyük bölümde araştırılabilir<sup>2</sup>.

Şimdi İslâmiyet’in ilk dönemlerindeki toprak rejimine bir göz atalım.

*İslâmiyette toprak rejimi* — İslâmiyet öncesi Arap aristokrasisinin temeli, Orta çağ Avrupasında görüldüğü gibi, toprakta değildir.

1) İslâm Ansiklopedisi. “İkta maddesi” 50. fasikül.

2) İslâm Ansiklopedisi. “İkta maddesi” 50. fasikül.

İslâmiyetin ilk dönemlerinde, zaptedilen ülkeler Arap askerlerinin mülkü olarak kabul edilmiştir. Toprak mülkiyeti konusunda İslâmiyet uzun süre “mutlak mülk” den başka bir düzen tanımamıştır. Bu dönemlerde, İslâmiyeti kabul eden Arapların toprakları ellerinde “öşri mülk”<sup>3</sup> olarak bırakılmış, İslâmiyeti kabul etmeyenlerin boş kalan topraklarıysa fatihler arasında ganimet olarak paylaşılmış ve bunlar da “öşri” topraklar arasına girmiştir. Bunun dışında, fethedilen yerlerde, putatapar olmayıp Hıristiyanlık ya da Musevilik gibi İslâmiyetten başka dinlere sahip kişilerin toprakları da “haracî topraklar” olarak ayrılmıştır. Bu toprakların tam mülk halinde bırakılıp bırakılmadığı kesinlikle bilinmemekle birlikte, İslâmiyetin ilk zamanlarında mülk toprakların dışında bir toprak rejiminde bulunduğunu sanmaktayız<sup>4</sup>.

Özel mülk olmayan ve sonraları Osmanlı İmparatorluğuna da “mirî topraklar” rejiminin tohumu olarak geçen toprak düzeniyle İslâmiyet fetihler ilerledikçe karşılaşılıyor ve bu düzeni kendi ilkeleri içinde eritecek uygulamaya başlıyor. Mülk toprakların devlete büyük gelir sağlamamaları ve devlet ekonomisine yararlı olmamaları, yeni bir düzenin benimsenmesinin ana nedenlerindedir. Uzun yıllardan beri, fethettikleri ülkelerdeki toprakları ganimet olarak aralarında paylaşmaya alışmış olan Araplar, Halife Ömer zamanında ilk defa olarak yeni bir düzenle karşılaşılıyorlar. Fethedilen toprakların ganimet olarak paylaşılması geleneği gerek yukarıda sözünü ettiğimiz ekonomik nedenlerin etkisi, gerekse yeni fethedilen İran, Suriye gibi ülkelerde karşılaşılan toprak düzeninin baskısıyla Halife Ömer zamanında islâmî ilkeler arasında kaldırılıyor<sup>5</sup>.

Bu dönemden sonra, fethedilen ülkelerin toprakları fatihler arasında da paylaştırılmayıp, halk kendi toprakları üzerinde bağımsız bırakılıyor ve toprak askeri komutanlara “ikta” ediliyor. Gerçekten de, yeni fethedilen ülkelerde, köylü çoğunluk toprağın gerçek anlamda sahibi olmayıp, işlediği topraklar üzerinde bir çeşit devamlı ve irsî kiracı olduğundan, bu toprakların “islâm cemaati” yararına haraca bağlanarak askeri komutanlara maaş karşılığı “ikta” edilmesi güç olmuyor. Kendisine toprak “ikta” edilen kişi, devlete, toprağın değerine göre değişen bir ver-

3) Öşür: onda bir ürün vergisi.

4) Bu konuda ileri sürülen savlar çoğunluk birbirini tutmamaktadır. Biz bir çok yazarlara uyararak ve Gaudefroy Demombynes'in “Le Monde Musulman” adlı yapıtını temel alarak, İslâmiyetin ilk dönemlerindeki toprak mülkiyetinin mutlak mülk anlayışına uygun olduğunu ileri sürüyoruz.

5) İslâm Ansiklopedisi “İkta” maddesi.

gi vermekle yükümlü tutuluyor. "İkta" sahibi kişinin, kendisine "ikta" edilmiş topraklar üzerinde yaşayan ve bu toprakları bir kiracı olarak işleyen köylülerden topladığı vergilerin bir kısmı kendisine kalırken bir kısmı da vergi karşılığı olarak devlete ödeniyor.

Bu türden "ikta" lar, Selçuklularda göreceğimiz "askerî ikta" lar-  
dan farklıdır. 10. yüzyılda, komutanlar ve askerlerin her ayaklanışların-  
da kendilerine köyler "ikta" edilmeğe başlanıyor. Askerlerin bir kısmı  
iktalarını geri verip, karşılığında devletten para ve başka şeyler almağa  
başlıyorlar. Böylece "ikta" bir ticaret metarı halinde giriyor. Askerler  
sahip oldukları topraklar üzerinde yaşayan halkı eziyor, toprakların ba-  
kimsiz kalmasına sebep oluyorlar. Demek ki "ikta" sistemi Arap askerî  
komutanlarını toprak sahibi yapmış ama bunları gerçek bir çiftlik sahibi  
durumuna geçirememiştir.

"İkta" sisteminin İslâmiyetteki doğuşuna kısaca göz attıktan sonra,  
bu sistemi geliştiren ve Türk örf ve adetleriyle yoğuran bir geçit orta-  
mı olarak Selçukluları ele alalım.

*Selçuklularda toprak düzeni* — Selçuklu devleti, istep kültürüne  
bağlı Oğuzların bir kolundan olan Dakak oğlu Selçuk tarafından kurul-  
du. Bu Oğuzlar, 10. yüzyılın ikinci yarısında Aral gölü - Hazar denizi ile  
Güney Urallar arasındaki alanda göçebe olarak, askerî yönetim altın-  
da yaşamaktaydılar. Selçuk beyin dört oğlundan biri olan Mihail'in  
oğulları Tuğrul ve Çağrı beyler, 999 yılına doğru tarih sahnesine çıktı-  
lar ve Selçuklu İmparatorluğunun gerçek kurucuları oldular.

Selçuklular, Tuğrul bey döneminde İslâmiyeti kabul ettiler. Tuğrul  
beyin ölümünde İmparatorluk Irak'a, Azerbaycan'a ve İran'a kadar ya-  
yılmıştı.

Tuğrul beyin yerine geçen Alparslan'ın 1071 deki Malazgirt zaferi  
Selçuklu ve Türk tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Böylesine geniş alanlara yayılmış olan ve sürekli fetihlerle toprak ka-  
zanan bu İmparatorluk, Alparslan'ın oğlu Melikşah zamanında en par-  
lak noktasına ulaştı. Bu dönemde Melikşah'ın komutanlarından biri  
olan Süleymanşah, Anadolu'yu Antakya'dan Karadeniz'e, Ege denizine,  
Çanakkale'ye kadar Türk egemenliği altına soktu. Anadolu Selçuklula-  
rının temeli böyle atıldı ve Anadolu bir çeşit yönetsel bağımsızlık el-  
de etti. İmparatorluğun feodal karakterine uygun olarak emirler zap-  
tettikleri toprakları kendi adlarına yönetmeğe başladılar.

Gerek büyük Selçuklu İmparatorluğunun, gerekse Anadolu Selçuklularının yıkılışına kadar sürüp giden ve Osmanlı İmparatorluğunda da bazı değişikliklerle devam eden toprak düzeninin en kesin ve en belirli şeklini aldığı dönem, 1071-1092 yılları arasındaki Melikşah dönemidir. Bu dönemin büyük devlet adamı Nizam ül Mülk eliyle gerçekleştirilen Selçuklu yönetim ve hukuk düzeni Anadolu Selçuklularını, Anadolu beyliklerini ve Osmanlı devletini etkileyecektir.

Eski Türk geleneklerinin etkisiyle, Selçuklularda "hükümdar", insan üstü bir varlık olarak görülmekteydi. Bu görüşün doğal sonucu, toprağın "hükümdarın ve ailesinin ortak malı sayılmasıdır. Bu anlayışa bağlı olarak, yeni bir Türk devleti kurulduğunda "hanedan mensupları" paylarına düşen bölgelerde hüküm sürer ama baştaki hakana bağlı bulunurlardı. Bu bölgesel prensler halka kabile reisleri yoluyla hükmederlerdi. Çünkü halk, geleneklere bağlı olarak, ancak kabile reisini tanır ve ona boyun eğdi.

Bu düzen, hakan, melikler, kabile reisleri, halk hierarşisine dayanan bir çeşit feodalitedir<sup>6</sup>. Ama, bu feodaliteyi Orta Çağ Avrupası feodal düzeniyle bir saymak bizi yanlış sonuçlara götürür. Sorun'un düğüm noktası da burada bulunmaktadır. Selçukluların ön plâna aldıkları kurum ordu olup, diğer toplumsal kurumlar askeri mekanizmaya bağlı olarak gelişmişlerdir. Böylece toprak düzeni de tümüyle askeri bir feodalite olarak karşımıza çıkar.

"Askerî ikta sistemi" adını verdiğimiz bu toprak rejiminin ilkeleri ilk kez Nizam ül Mülk tarafından belirlenmiştir. Nizam Ül Mülk, Melikşah'ın da isteğiyle Romalılardan beri uygulanan ve İslâmiyette de kılık değiştirmiş olarak rastladığımız askeri "mukataa" sistemini kurdu. İmparatorluğun, Sultan'a ait olan toprakları dışındaki diğer bütün topraklar, küçük parçalara ayrılarak komutan ve askerlere dağıtıldı. Sert ve kesin yasalarla halkın ezilmesi önlendi.

Tarihin her döneminde, ve hemen hemen dünyanın her yerinde ülküsel (ideal) kural ve düzenle gerçek düzen arasında bir uçurum olmuştur. Bu uçurum yasaların yetkinliği ve devletin gücü oranında giderilir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunda da aynı gerçekle karşılaşırız. Yalnız, Nizam ül Mülk ve Melikşah döneminde, yasalarla gerçek arasındaki uçurumun daraldığını ileri sürebiliriz.

Bu dönemin yasaları için elimizde bulunan en önemli kaynak, Nizam ül Mülk'ün "Siyasetname"sidir<sup>7</sup>. Şimdi bu yapıtın ışığında, Selçuklu İmparatorluğunun toprak düzenini yakından inceleyelim.

İmparatorluk toprakları "has", "ikta" ve "haracî topraklar" olmak üzere üçe ayrılmıştır. "Has" topraklar, büyük sultanın mülkü olup, bu toprakları işleyenlerden toplanan vergilen "ihtiyat hazine"ye yatar. "İkta" topraklar "hasse ordusu" ile taşrada oturup seferlere asker götürerek katılanlara dağıtırdı. Ayrıca devlet büyüklerine, saray kadınlarına ve diğer hanedan mensuplarına da toprak "ikta" edilirdi. "İkta" bir kimseye belli bir görev karşılığında verilmişse, görevden ayrıldığında toprak da elinden alınırdı. "İkta" topraklar irsen intikal etmez, ölüm veya azil gibi durumlarda, varislerin "ikta beratları"nı yenilemeleri gerekirdi.

Nizam ül Mülk, büyük ülkeleri ellerinde bulunduran "ikta" sahiplerinin zamanla güç kazanıp sultanın karşısına dikilmelerinden korktuğu, aynı zamanda da ekonomik çöküntüyü önlemek istediği için, Selçuklularda ilk defa "askerî mukataa" sistemini kurdu. Bu yeni düzen gereği, komutan ve askerlere dağıtılan topraklara karşılık bunlardan her an savaş için Sultanın buyruğuna hazır olmaları istendi. Böylece ordunun devlete yük olması önleildi. Artık askerler kendi topraklarının geliriyle geçiniyorlar ve toprağın işlenmesi kendi yararlarına olduğundan toprakla yakından ilgileniyorlardı. "İkta" sahibinin "reaya" yı ezmesi de Siyasetname'de görülen kesin kurallarla engellenmişti.

Şimdi Siyasetname'deki toprakla ilgili kurallara bir göz atalım.

"Vergi zamanında; önce halka hiç bir yükümlülük yüklenmemelidir. Yoksa halk ekini yarı fiyatına satmağa mecbur kalır ve fakir düşüp dağılır. Köylü evini tarlasını bırakıp yabancı illere göç etmesin diye, ihtiyacı olan tohumluğu ve hayvanı vermelidir"<sup>8</sup>.

"İkta sahiplerinin, halktan yalnız yasaya uygun vergiler toplayabileceklerini, bunu da zor kullanmadan yapmak zorunda olduklarını bilbeleri gerekir"<sup>9</sup>.

"Vergisini ödemiş olan kimse, canının, malının, yakınlarının geleceğine güvenle bakabilmelidir. Menkul ve gayri menkul bütün mallar gas-

6) İ. Kafesoğlu : Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu. s: 141-142.

7) Siyasetname'nin Fransızca çevirisinden yararlanılmıştır.

8) Siyasetname, Bölüm : 4

9) Siyasetname, Bölüm : 5

pa karşı korunur. İкта sahibinin bunlar üstünde hiç bir hakkı yoktur. Bu kuralı hiçe sayanın elinden toprağı alınır ve ibret için cezalandırılır. Bütün bu kişilerin İmparatorluk toprağının sultana ait olduğunu, "ikta" sahibi ve emirlerin yalnız bu toprakları gözetmekle yükümlü bulduklarını bilmeleri gerekir. Vergi memurları buldukları bölgede güç kazanıp halkı ezmesinler diye her üç yılda bir yer değiştirmelidirler<sup>10</sup>.

"Bir bölgede halkın iflâs ettiği, başka illere göçtüğü, toprağın bakımsız kaldığı haber alınınca, oraya güvenilir bir kimse yollanır. Bu kimse ikta sahibini denetler ve topladığı vergi hakkında bilgi edinir"<sup>11</sup>.

Görüldüğü gibi "reaya" "ikta" sahibine karşı korunmuş ve her türlü güvenliği sağlanmıştır. "Reaya" istediği zaman hakkını arayabilir. Haksızlığa uğrayanlar doğrudan doğruya "büyük divan"a baş vururlar. Buna kimse engel olamaz. Köylü bulunduğu yerde çalışmağa mecbur değildir. İsterse başka bölgelere göç edebilir.

Köylü elindeki toprağa ancak ekip biçmek koşuluyla sahiptir. Toprak yalnız erkek çocuğa intikâl eder. "İkta" toprakları işleyenlerden islâmî ilkelere göre "öşür" vergisi toplanır. Bunun dışında bölgelere göre değişen bazı "örfi" vergiler de vardır.

"Haracî topraklar"sa, fethedilen ülkelerde müslüman olmayan prenslerin ellerinde "özel mülk" olarak bırakılan ve haraca bağlanan topraklardır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunun yükseliş yıllarında en olgun noktasına vardığını ve Anadolu Selçuklularında da bazı bölgesel özelliklerle devam ettiğini gördüğümüz bu türden bir toprak düzeni üzerinde biraz düşünelim.

Daha önce de söylediğimiz gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun toprak düzeni bir çeşit feodalitedir. Ana soru, Osmanlı İmparatorluğunda da bazı değişikliklerle devam eden bu sistemin Batı feodalitesiyle olan yakınlığı ve ayrılığdır.

Bir Türk - İslâm devleti olan Selçuklu İmparatorluğu Batının "servage" sistemini kendi köylüsü için hiç bir zaman tanımamıştır. İmparatorlukta bir köle sınıfının bulunmadığı savını ileri sürmüyoruz. Böyle bir sınıf şüphesiz ki vardır. Ama bunlar, savaşlarda tutsak düşen, genel

10) Siyasetname, Bölüm : 5

11) Siyasetname, Bölüm : 37

12) Zeki Velidi Togan : Umumî Türk Tarihine Giriş.

olarak toprak işlerinde değil de saray ve konak işlerinde kullanılan, çogunluk Türk ve müslüman olmayan kimselerdir. Batıda "serf" adını alan, senyörün malı sayılan, toprak işlerinde çalıştırılan ve toprakla birlikte satılan bir sınıf, Selçuklu İmparatorluğunda görülmemektedir. Bazı yazarlarca, Batı "serf"lerinin Doğudaki karşılığı olarak gösterilmek istenen "reaya" sınıfının hukukî statüsü, yukarıda görüldüğü gibi tümüyle her köylü statüsüdür. (Bazı kurallara uygun olarak, kendi toprağını kendi işleyen ve yalnız vergi vermekle yükümlü bulunan hür köylü sınıfı asla "melik" ya da "ikta sahibi"nin malı olmayıp sultanın "teba"sıdır.) Buna rağmen "ikta sahipleri"nin ve bir çeşit derebeyi olan "meliklerin" halkı ezdiği de, şüphesiz, olmuştur ;ama bu türden olaylar, bir sistemin kötü uygulanımından ve pek geniş bir imparatorlukta merkezî yönetimin uygulanmasında karşılaşılan güçlüklerden başka bir şey değildir. Bu olaylar sistemi bütününe dokunamaz ve Selçuklu İmparatorluğunda halk sınıfının durumu, ilkece, "serf"lerin hukukî statüsüne yaklaştırılmaz.

Göze çarpan önemli bir olgu da, Selçuklu İmparatorluğunda bir toprak asaletine rastlanmamasıdır. İmparatorluk toprakları Sultanın malı sayıldığından, Sultan özel mülk olarak verdiği toprakları bile geri alma hakkına sahipti. Gerek bu durum gerekse toprak düzeninin askerî düzene bağlı olarak gelişmesi, geleneksel bir toprak asaletinin doğuşunu kökünden baltalamış ve toprak sahipleri devletin bir çeşit memuru haline getirilmiştir. Biz bu olguda, Osmanlı İmparatorluğunda bütün gücüyle baş kaldıracığını göreceğimiz bürokratik bir asaletin tohumlarını buluyoruz.

1157 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğunun parçalanması ve 1204-1240 yılları arasında en parlak dönemini yaşayan Anadolu Selçuklu devletinin de 1243 yılında Moğol istilâsına uğramasından sonra bazı Türkmen Moğolları ve Selçukluları hiçe sayarak Anadolu'ya dağılmışlar ve bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Bu dönemlerde Anadolu Selçuklularının toprak düzeninin tümüyle alt üst olduğu söylenebilir.

Bu yıllarda kendini güvenlikte duymayan halk, bölgesindeki beylerin çevresinde toplanmak zorunluluğunu duymuş ve Batıyı andıran feodal bir düzenin yer yer filizlendiği görülmüştür. Bağımsızlıklarını ilân eden beyler de bu düzenin yerleşmesine yardım etmişler ve hür köylünün hukukî statüsü yukarı Batı "serf"lerinin statüsüne yaklaşmıştır.

İşte bu filiz halindeki feodal düzen bir kez daha tam anlamıyla yerleşmeğe vakit bulamadan, bu defa Moğol istilâsı ile yıkılmıştır.



Burada hemen şunu hatırlatalım ki Türk devletlerinde ve Anadolu'da, feodal düzen hemen her filizlenişinde merkezîyetçi bir İmparatorluk tarafından yıkılmış ve Batıda gördüğümüz doğal gidiş ve evrim Anadolu'da her defasında kesintiye uğramıştır. Bu yüzden, Anadolu'da kurulmuş devletlere doğal evrimini tamamlamamış topluluklar olarak bakabilir ve Batı ile toplumumuz arasındaki yapı farkının nedenlerinden birini de bu noktada arayabiliriz.

Yeniden Anadolu'ya ve Moğol istilâsına dönecek olursak 1277 yılından sonra, Moğol sisteminin üstünlük kazandığını ve Anadolu topraklarının bir kez daha tutarlı bir rejim altına girdiğini görürüz.

Kendine özgü özellikleri olan Mağal toprak düzenin üzerinde fazla durmayarak, bu düzenin genel çizgileri içinde Selçuklu toprak düzenini benzediğini, yalnız İslâmiyetten daha az etkilenip, din ayrılıklarını göz önünde bulundurmayarak herkesi aynı vergiyle yükümlü kıldığını<sup>12</sup>, ve Moğollar'da "ikta"nın askerî yönünün ağır bastığını söylemekle yetineceğiz.

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu toprak düzenini kendisi yaratmış değildir. "İkta" sistemi, İslâmiyetin İran, Suriye gibi yerlerde türlü şekillerde bulupbenimsediği, Selçukluların Türk gelenekleriyle yoğurduğu, aynı zamanda Bizans ve Balkanlar'da da izlerine rastlanan bir sistemdir<sup>13</sup>. Yalnız, Osmanlı İmparatorluğu bu sistemi kesin kural ve koşullara bağlamış toprak sorununu ön plâna geçirmiş ve çiftçi halk yığınlarını devlet ekonomisine en yararlı duruma geçirmiştir.

OSMANLI İMPARATORLUĞUN TOPRAK SORUNLARI — Osmanlı İmparatorluğunda toprak sorunlarını, İmparatorluk tarihini bir kaç döneme ayırarak gözden geçireceğiz. İmparatorluğun 600 yıllık tarihi boyunca toprak rejimi bazı değişiklikler göstermiş, halk sınıflarının hukukî statüsü de buna bağlı olarak değişmiştir.

### 1 — Kuruluş öncesi :

Moğol İlhanlıları Anadolu'yu istilâ ettikleri zaman Anadolu Selçuklu sultanlarının artık hiç bir nüfuzu kalmamış, Sultan'a bağlı beylikler yer yer bağımsızlıklarını ilân etmişlerdi. Böylece Anadolu, feodal bir düzenin beşiği haline gelmiş ve merkezî otoritenin zayıflamasıyla, yavaş yavaş,

13) Bizans etkileri ve balkanlardaki durum için, bak: Prof. Fuat Köprülü (Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri. Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec. Sayı 1.

Selçuklu'larda gördüğümüz düzenli, yasalara bağlı, tümüyle devletin yararına işleyen toprak düzeni bozulmuş, dejenere bir Batı feodalitesi kılığına bürünmüştü. Moğol İlhanlılar, Anadoluyu fethedince toprağı yeniden sıkı bir düzene bağladılar. Yukarda gördüğümüz gibi bu düzen tümüyle bir askerî feodaliteydi.

1308 yılında, Anadolu Selçuklu devletinin kesin olarak yıkılmasından sonra, çoktan beri varlıklarını devam ettiren bazı feodal unsurlar bağımsızlıklarını ilân ettiler. Böylece Anadolu beylikleri dönemi başlamış oldu.

Anadolu beyliklerinin hukukî ve toplumsal kurumları üzerine elimizde pek az bilgi vardır. Bu dönemin toprak sorunlarını aydınlatan bazı kayıtlara 15 ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı İmparatorluğu "arazî tahrir" defterlerinde rastlanmaktadır. Bu kayıtlar bize, Anadolu beyliklerinin toprak düzeninin Selçuklu toprak düzenini andıran bir feodalite olduğunu gösteriyor.

Anadolu beyliklerinden biri, hem de en küçüğü olan Osmanlı Beyliği de aynı düzeni benimsemiştir.

Buraya, Orta zaman Anadolu Türk beyliklerine eğilmiş tarihçilerin üzerinde birleştikleri bir olayı örnek olarak alalım. Osmanlı hükümdarı I. Murat, Hamitoğullarından bazı kasabaları satın almış, bu topraklar üzerinde Hamitoğulları beyliğine bağlı timarlara rastlayarak, bunların "berat"larını kendi tuğrasıyla yenilemiştir.

Yıldırım Bayezit de, Aydınoğulları ve Mentешеoğulları'nın topraklarını alınca bu beyliklere bağlı timar sahiplerine kendi tuğrasıyla yeni berat vermiştir<sup>14</sup>.

Yine yukarda sözünü ettiğimiz defterlerden çıkarılan sonuçlara göre, "reaya" adı verilen halk, "ikta" reayası, "vakıf reayası" ya da "mülk reayası" olarak üzerinde yaşadığı toprağın hukukî durumuna göre adlandırılırdı. Köylü "öşür" adını alan vergiyi kimin reayası ise ona öderdi.

Bu kayıtlar bize, Anadolu beylikleri zamanında toprakların "ikta", "vakıf", "mülk" topraklar olarak ayrıldığını gösteriyor. Yalnız "ikta" sistemi, Anadolu beyliklerinde geniş özel mülk ya da vakıf toprakların yararına olarak önemini kaybetmiş görünüyor.

Osmanlılar, Anadolu birliğini gerçekleştirmek üzere harekete geç-

14) Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı : 14. ve 15. asırlarda Anadolu Türk beyliklerinde toprak ve halk idaresi.

tikleri zaman büyük malikâneler ve aşağı yukarı Batı feodalitesini andıran kurumlarla karşılaştılar .

Bu dönemde, Anadolu beyliklerinin topraklarının büyük bir kısmı “malikâneler” ve “evlâtlık vakıflar” haline girmişti. Mülk toprak alışverişinin çokluğunu gösteren kayıtlar bu olguyu doğrulamaktadır. “Evlâtlık vakıflar”, islâmî miras hukukuna göre toprağın bölünmesini engellemek ve soy asaletini devam ettirebilmek için bulunmuş bir çaredir. Büyük toprak sahibi aileler bazı kimseleri mirastan yoksun bırakarak toprağın bölünmemesini sağlıyorlar ve toprak ancak ailede mirasçı olarak önceden belirlenmiş kişiler ortadan kalkınca vakfa geçebiliyordu<sup>15</sup>.

Beylikler döneminde Selçuklu İmparatorluğunda gördüğümüz güçlü merkezî otoritenin ortadan kalkışı, askerî görevlere bağlı toprak rejiminin soysuzlaşmasının ve malikânelerin yayılmasının başlıca nedenlerindedir.

“Mâlikâne” sistemine bağlı olarak bu dönemde yarıcılara ve “ortakçı kullar”a da rastlanmaktadır. İşte beylikler döneminde ve Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında Batıdaki “serf”lerle karşılaştırılabilecek tek sınıf bu “ortakçı kullar” sınıfıdır ki, hür köylüden tümüyle farklıdır.

“Ortakçı kullar” hür insanların haklarından yararlanamazlar. Bu sınıf, Anadolu beylikleri zamanında köle pazarlarından alınan ya da savaşlarda tutsak düşen kişilerin, beylerin çiftliklerine aileleriyle birlikte yerleştirilmesinden doğmuştur. Batı “serf”lerine, toprakla birlikte satılmaları, çocuklarının da köle olması, ancak kendi beylerinin kölelerinden birisiyle evlenebilmeleri, miraslarının beylerine ait olması yönünden benzerler... “Ortakçı kullar” beylere ait çiftliklere yerleştirilir ve ekip biçtiklerinin ilkece yarısını, gerçekteyse yarıdan fazlasını beylere verirler<sup>16</sup>.

Kısaca, Beylikler döneminde, Anadolu’da, toprak ve halk Selçuklu düzenine göre yönetiliyorsa da, bağımsız küçük beylikler, artık büyük toprak mülkiyeti yararına hür köylü işletmelerinin küçülüp azalmasını kendileri için daha elverişli görüyorlar; İmparatorluğun memurları olmaktan çıkıp, Batıdaki feodal beylerin kılığına bürünmeğe çalışan ve bir toprak asaleti kurma çabasında olan beyler, beyliklerini geniş bir çiftlik sayarak “malikâne” sistemini benimsiyorlardı.

15) Prof. Ö. L. Barkan Osmanlı İmparatorluğunda kuruluş devrinin toprak meseleleri.

16) Prof. Ö. L. Barkan. Türk Hukuk Tarihi Notları. s: 127-128.

2 — *Kuruluş dönemi* :

Osmanlı beyliği Anadolu birliği için çalışmaya başladığı zaman Anadolu'da böyle bir toprak düzeni vardı.

1299 yılından Fatih Sultan Mehmet'in ölümüne kadar geçen dönemde, "kuruluş dönemi" adını verirken, sınırı genel tarih açısından değil de, toprak sorunları açısından koyuyoruz. Toprak sorunları açısından bu dönem, gerçekten de, bir yandan olgunlaşmaya başlayan bir toprak rejimi, bir yandan da bu rejimin gittikçe daha geniş toprak ve ülkelerde uygulanmasıyla, bir kuruluş dönemidir.

Osmanlılar, Orhan bey zamanından beri Anadolu birliğinin kurulması için çalışmaktaydılar. Böyle bir birlik kurulurken merkezîyetçi bir yönetime ve devlet otoritesini her bölgeye ulaştıracak bir düzene ihtiyaç vardı.

Osmanlı devletinin kuruluş döneminin tarihi doğuda ve batıda derebeylerine karşı girişilen bir savaşın tarihidir. Fetihler sonunda, derebeylerinin ellerinde bulundurdukları topraklara devlet sahip olmuş, böylece devletin elinde büyük ve verimli topraklar birikmiştir. Bu durumda, devletleştirilmiş olan toprakların yönetilmesi için tutulması gereken yolun belirlenmesi gerekmiştir. Devlet, ya bu toprakları "sipahi timarı" haline getirerek kendi elemanlarına dağıtacak, ya da eski sahiplerinin ellerinde bırakacaktır. Bu iki yolun da kendine göre sakıncaları vardır. Birinci yol seçilecek olursa, yerli halkın toprağın yeni sahibine alışmamasından ve bu tutumun için için kaynayan bir karşı koyma eğilimini körükleyeceğinden çekinildiği gibi; toprak eski durumunda bırakılacak olursa, bu-ralarda devlete rakip olabilecek bir feodalitenin fiilzleneceğinden korkulur. Osmanlılar bu ikilemi (dilemma) şöyle çözümlədiler: Toprağı devletleştirerek belli bir düzene bağladılar ve toprağın eski sahibini de toprağın başında bir çeşit devlete bağlı memur halinde bıraktılar.

Böylece, Osmanlı istilâsından önce derebeylerine ait sayılan ve toprağı yer yer değişen koşullarla devamlı ve irsî bir kiracı olarak işleyen köylü, bu kez devletin malı oldu ve kişilerin elinden kurtarıldı<sup>17</sup>.

Durumu özetlemek için, devletin başında bulunan padişahın büyük İmparatorluk toprakları üzerinde, rakipsiz bir bey haline geldiğini söyleyebiliriz.

17) Prof. Ö. L. Barkan : Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfların hukuki statüsü.

En eski yasalardan çıkardığımız sonuçlara göre, Osmanlı devleti, elde ettiği toprakların devletleştirilmesi işini ağır ve tedbirli adımlarla gerçekleştirdi. Fethettiği yerlerde, bölgenin alışılmış kural ve geleneklerine olduğu kadar alışılmış kişilerine de saygı gösterdi<sup>18</sup>.

Yeni fetihler sonunda topraklar genişledikçe "mirî arazi" (devlet toprakları) adı verilen topraklar ve buna bağlı olarak da "timar" lar çoğaldı.

Timar sisteminin İmparatorluğun kurulmuş döneminde ne şekilde uygulandığını ve bu uygulamanın sonuçlarını görelim.

Daha önce de söylediğimiz gibi, timar sistemi bir çeşit devletleştirme atılımıydı. "Şer'i" hukuk kurallarına göre, her türlü saldırıdan korunması gereken mülk çiftlik ve köylerin bile, bazı durumlarda sahiplerinin elinden alınarak "mirî" topraklara katıldığına ait kayıtlara rastlamaktayız<sup>19</sup>. Ama yeni fethedilen toprakların timara çevrilmesi sırasında pek özel durumlar olmadıkça, eski sahipler devlete bağlanarak yerlerinde bırakılmışlardır<sup>20</sup>. Yalnız şunu da söylemek gerekir ki, mülk toprakların timar haline getirilmesi olayı, ancak Fatih Sultan Mehmet zamanında, genel, düzenli ve cesur bir hamleyle ele alınabilmektedir.

Kuruluş döneminde rastladığımız bir başka özellik de, toprak ve tarım konularında bölgelere göre değişen yasaların kabul edilmiş ve bölgenin ekonomik özellikleri yanında, örf ve adaletlerin de hesaba katılmış olmasıdır<sup>21</sup>.

Osmanlı Devleti, yeni fethedilen ülkelerdeki yereysel vergi ve geleneklere ilk ağızda dokunmamış, bunları ancak zamanla, o da kendi sisteminin tümüyle aykırı olan yerlerde, ayıklamıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş dönemlerinde ülkenin topraklarının büyük bir kısmı "mirî" toprak kaline getirilmiş ve "dirlik" adını alan parçalar halinde, genel olarak askerî görevlere bağlı kişilere, devlet

18) Neşet Çağatay : Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin adet ve istilahlarının izleri.

19) Prof. Ö. L. Barkan : Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devrinin toprak meseleleri.

20) Bu konuda, Bak: H. 835 tarihli Arvanya sancağı timar defteri. Başbakanlık arşivi tapu defteri, M/1.

Halil İnalçık : 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi.

21) Prof. Ö. L. Barkan : Türkiye'de toprak meselelerinin tarihi esasları.

büyüklerine göre “timar”, “zeamet”, “has” olarak ayrılmışlardır ki bu sistemin tümüne “timar sistemi” adı verilir.

“Miri” toprakların dışında “vakıf” ve “mülk” topraklar vardır. Halk hangi türden toprağın üzerinde yaşıyorsa, o toprağın reayası sayılır ve buna göre “vakıf reyası”, “timar reyası”, “mülk reyası” adlarını alır.

Şimdiye kadar anlattıklarımızdan da çıkarılabileceği gibi devlete en büyük yararı “timar sistemi” sağlamaktadır. Devlet bu sistem sayesinde büyük ve güçlü bir orduya sahip olmuş ve böyle bir ordunun savaşta ve barışta hazineye yükleyeceği masraflardan da tümüyle kurtulmuştur.

Timar sahibi devlete karşı sorumlu bulunduğundan, devlet bütün toprakları kontrolü altında bulundurabilmektedir. Bu durumda, timarlı sipahilerin bir derebeyi olarak ortaya çıkmalarına imkân yoktur.

“Miri” topraklar üzerinde çalışan köylü, bazı sert kurallara bağlı olmakla beraber, küçük hür çiftçi niteliğini korumakta ve — hiç olmazsa ilkece — “serf” durumuna düşmemektedir.

Yüksek rütbeli memurlara ve saray adamlarına verilen zeamet ve haslarsa, göreve bağlı, maaş karşılığı sayabileceğimiz topraklardır. Bu türden dirlikler, bir soy asaletinin doğmasına elverişli değildir. “Miri” toprak rejimi, hiç olmazsa devlet otoritesinin güçlü olduğu dönemlerde, bir toprak ve soy asaletinin doğmasını engellemiştir.

Toprak sahibi ya da “sipahi” ile “raiyet” arasındaki ilişkiler de kurullarla belirlenmiştir. Bu ilişkiler kesin şeklini Fatih Sultan Mehmet’in ölümüyle Kanunînin son yılları arasında kalan dönemde aldığından burardan daha ilerde söz edeceğiz. Yalnız İmparatorluğun kuruluş döneminde görülen ve sonraları ortadan kalktığını sandığımız bir toprak işçiliği şekli vardır ki burada bu tür toprak işçiliğini anlatmakla yetineceğiz. Kuruluş öncesi döneminde de sözünü ettiğimiz bu sınıf, “ortakçı kullar” sınıfıdır. Fatih Sultan Mehmet dönemine ait bir “kanunname”de “ortakçı kullardan söz edilmektedir<sup>22</sup>. “Kanunname”den anlaşıldığına göre, ‘ortakçı kullar’ toprağa aileleriyle birlikte yerleştirilmiş köleler olup hukukî statüleri “serf”lerinkine benzemektedir. İstanbul haslarında rastlanan ortakçı kullar fetihten sonra, Fatih’in İstanbul dolaylarından sürüp getirdiği kişilerdir. Yine elimizdeki yasadan öğrendiğimize göre, “ortakçı kullar” ancak kendi aralarından evlenebilirler. Hür kişilerle evlenemezler. Çocukları da köle sayılır. Bazı angaryalarla yükümlüdürler.

22) 1492 tarihli İstanbul haslarıyla ilgili yasa..

Daha sonraki dönemlere ait “kanunnamelerde” “ortakçı kullara” a ait kayıtlara rastlanmaması, bunların zamanla “reaya” arasında eridiklerini göstermektedir.

Kuruluş dönemi toprak sorunlarını özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz :

1 — Osmanlı devletinin kuruluş dönemindeki toprak siyaseti büyük bir devletleştirme hareketidir.

2 — Bu devletleştirme hareketi, yeni fethedilen ülkelerde, bölgesel örf ve adetlere dokunulmadan ağır ama kesin adımlarla gerçekleştirilmiştir.

3 — “Miri” toprak rejimi adını alan bu sistem, her türlü soy ve toprak asaletine darbe indirmiştir. Böyle bir sistemde köylü “serf” durumuna düşmekten kurtulmuştur.

### 3 — *Gelişme dönemi*

Toprak sorunları bakımından gelişme dönemi, Fatih’in ölümüyle Kanunî’nin ölümü arasında kalan dönemdir.

Timar sistemi ve İmparatorluk topraklarının çeşitli şekillerde bölünüşü, bu dönemde son şeklini almıştır.

Böyle devletçi bir sistemin, devlet otoritesinin gücüne bağlı olarak yürüyeceği ve bu otoritenin geçireceği krizlerin toprak siyasetini de etkileyeceği ortadadır. Böylece İmparatorluğun en güçlü yılları aynı zamanda toprak sorunlarının da en rahat çözümlendiği bir dönem olmuştur.

Yalnız, şunu da söyleyelim ki açıklayacağımız düzen, zamanın yasalarından çıkardığımız ülküsel bir düzendir. Bu düzenin yer yer ve zaman zaman bozulduğu ve ülküsel yasaların hiç bir zaman en ince noktalarına kadar uygulamadığı besbellidir. Bu durumu, yolsuzlukları ve kötü kullanımları düzeltmek için çıkarılan yeni yasalardan öğreniyoruz.

Kanunî Sultan Süleyman dönemi toprak sorunları açısından pek önemlidir. Bu dönemde, toprak siyaseti en olgun ve en başarılı yıllarını yaşarken, Kanunî’nin son yıllarına doğru çöküntünün izleri de belirmeğe başlamıştır.

Şimdi, Osmanlı İmparatorluğunun toprak düzeninin gelişme dönemindeki durumuna bir göz atalım ve elimizde bulunan yasaların ışığında bu dönemi aydınlatmaya çalışalım.

İlk bakışta, bir islâm imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak hukukunun "şer'i" hukuk kurallarına uygun olması beklenir. İslâm hukukuna göre, mülk sahibi bir müslümandan vergi olarak yalnız öşür ve zekât alınabilir. Hemen anlaşılacağı gibi, bu iki verginin dışında ekonomik bakımdan tümüyle hür bırakılmış bir çiftçi sınıfı, İmparatorluk için hiç de istenilen yararı sağlayamaz. İşte, köylünün devlete ait topraklar üzerinde kiracı olarak bulunduğu ve sıkı kurallara bağlı olduğu "mirî" topraklar rejimi, islâmî sistemin gediklerini kapamış ve "şer'i" hukuk yanında "örfi" bir toprak hukuku doğurmuştur.

"Mirî" topraklar siyasetinin son şeklini alarak belirlendiği dönem Kanunî dönemidir. Bu dönemde, Ebusuut Efendi, Budin'in fethinden sonra, Budin defterinin başına yazdığı giriş yazısında "mirî" toprak sistemini tanımlayarak açıklamıştır<sup>23</sup>.

Bu yazıda ilk defa olarak "şer'i" hukuktan ayrı olan ve "fıkıh" kitaplarında bulunmayan "öşri" toprak hukukunun temelleri atılmaktadır. Gerçekten de "örfi" hukukun "şer'i" hukuk zararına en fazla genişlediği dönem bu dönemdir.

Bütünlüğü içinde ve vergi bakımından ele alınacak olursa, Osmanlı İmparatorluğu toprakları "haracı", "öşri", ve "mirî" olarak üçe ayrılabilir.

"Haracı" topraklar fethedilen yerlerde eski sahiplerinin ellerinde bırakılan ve haraca bağlanan topraklardır.

"Öşri" topraklar, sahipleri müslüman olan mülklerdir ki, öşür adı verilen onda bir ürün vergisini ödemekle yükümlüdürler.

"Mirî" topraklarsa, sözünü ettiğimiz ve aşağıda uydukları kuralları belirteceğimiz devlet topraklarıdır.

"Mirî" topraklar, "has", "zeamet", "timar" adı verilen parçalara ayrılırlar. Bu gibi toprakları öşür ve "resimleri" görev karşılığı bırakılır. Bu topraklara devlet adına sahip olan kişi, toprağını reayaya tapular ve bu kimseye "sahib-i arz" adı verilir.

Değeri 3-20 bin akçe arasındaki topraklar "timar"dır. Timarlar askerî görevlere bağlı olarak "timarlı sipahi" denilen kişilere verilir ve bunlardan timar gelirlerinin ilk bin akçesi kendilerine ait olmak üzere, geri kalan her bin akçe için tam techizatlı ve seferehazır bir "cebeli" beslemeleri istenir. (Sonraları 3 bin akçe için bir cebeli beslenmeğe başlamıştır.)

23) Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü. Budin Defteri...



“Zeametler” daha yüksek görevli kişilere, devlet memurlarına, ya da savaşta büyük başarı göstermiş kişilere verilir. Bunlar gelirlerinin her 5000 akçesi için bir “cebeli” beslemekle görevlidirler. “Zeamet”lerin değeri 20-100 bin akçe arasındadır.

“Has”lar padişahındır. Ya da vezir, v.d. gibi pek yüksek rütbeli memurlara verilir. Değerleri 100 bin akçenin üzerindedir.

Her eyalette, timarlı sipahi ve zeamet sahiplerinin adlarını, künyelerini, timar yer ve değerini gösteren defterler vardır. Sefer halinde eyaletin beylerbeyi, bu defteri yanına alarak yoklama yapar. Sefere gelmeyen, ya da yükümlü olduğu kadar cebeli getirmeyen timar sahibi azledilir. Dirliği bir başkasına verilir.

Padişahın “miri” topraklardan ayırarak bazı kişilere mülk olarak verdiği yerler de vardır ki bunlar malikânelerdir. “Miri” topraklar, bir kimseye, padişah emriyle “temlik” edildikten sonra, artık miri toprak hukukunun dışına çıkar ve mülk topraklar arasına karışır. Bu özel mülkler üzerinde devletin hiç bir yetkisi yoktur. Sahipleri bunları istedikleri gibi yönetir, satar, hibe ya da vakfederler. Mülk topraklar miras yoluyla intikâl eder ve intikâl kuralları “şer’i” hukuka uyar.

Yarı mülkler “malikâne-divanı” sistemi olarak adlandırılırlar<sup>24</sup>. Bunlar yarı devletin malı, yarı kişilerin özel mülküdür. “Miri” toprak hukukuna değil de “şer’i” mülk hukukuna uydukları halde, toplanan vergilerin yarısı hazinenin yarısı mülk sahibinin sayılır.

“Miri” toprakların yukarda sözünü ettiğimiz kullanımlar dışında kalan başka kullanım ve değerlendirme şekilleri de vardır<sup>25</sup>. Burada, bunların her birinden ayrı ayrı söz etmeyerek, bugünün toprak sorunları bakımından önemli gördüğümüz “yurtluk” “ocaklık” toprakları ele almak istiyoruz.

Yavuz Sultan Selim zamanında, Kürt beylerine devlete sadık kaldıkları için bu türden topraklar dağıtılmış, sonraları “yurtluk”; “ocaklık” topraklar, İmparatorluğun her yanına, özellikle de Doğu Anadolu’ya yayılmıştır. Bu topraklar kabile reisine mülk olarak veriliyor ve “şer’i” hukuk kurallarına göre intikâl ediyordu. Bizce, ilerde çöküş dönemlerini gözden geçirirken de söz edeceğimiz gibi, Doğu Anadolu’da bu gün de rastladığımız manevî nüfuz sahibi, kabile reisi şeyhlerin kökünü bu “yurtluk”, “ocaklık” siyasetinde aramak gerekir.

24) Prof. Ö. L. Barkan. “Malikâne - divanı sistemi” Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mec. Sayı: 2.

Doğu Anadolu'da, <sup>Cizre</sup>~~Cizre~~, Bitlis, Genç, Hakâri, Eğil, <sup>Dalo</sup>~~Dalo~~ gibi sancaklar, anlattığımız "yurtluk-ocaklık" sistemine göre aşiret reislerine mülk olarak verilmiş ve buraların sancak beyliğini de bu aşiret reisleri yapmıştır. Yani bu sancaklar, aynı zamanda aşiret reisi olan sancak beylerinin mülkü gibidir.

Burda hemen şunu hatırlatalım ki, timar teşkilâtı bulunan yerlerde, yönetsel mekanizma, toprak mekanizmasından tümüyle ayrıdır. Yani sancak beyi, hiç olmazsa İmparatorluğun güçlü dönemlerinde, aynı zamanda bulunduğu bölgenin timarlı sipahisi olamaz. Toprak yönetimiyle bölge yönetimi ayrı ellerde toplanmıştır. Yani devlet gücü, topraktan sağlanan ekonomik gücü denetleyen bir otorite durumundadır. Oysa yukarıda sözünü ettiğimiz bölgelerde, her iki güç de tek kişinin elinde toplanmıştır. Günümüzde bile, derebeylik rejiminin bu bölgelerde kökünden sökülememesinin ilk nedeni bizce bu gelenektir.

Şimdi "mirî" toprak hukukunu kurallarına geçelim.

Elimizde bulunan yasalar bize, bu sistemi etraflıca gözden geçirmek imkânını vermektedir<sup>26</sup>.

"Mirî" toprakların uyduğu genel kurallar:

a — Tapu alma: Toprağın kiracı durumunda bulunan köylü, toprağı alırken toprak sahibine "tapu bedeli" adıyla bir para öder. Bu bir defa verilen peşin kira bedelidir. Köylü bu parayı ödemekle toprağın mülkiyetini satın almış olmaz, yalnız toprağı ölene kadar işleme hakkına sahip olur. Toprak yalnız babadan oğula yeniden tapu bedeli ödenmeksizin geçer. Tapu bedeli toprağı göre değişir.

b — "Mirî" toprakların parçalanması — "Mirî" toprakların işletme bütünleri halinde kalmasında devletin büyük yararı vardır. "Çift" adını alan ve genişlikleri bölgelere göre değişen topraklar hiç bir şekilde bölünerek satılamaz<sup>27</sup>.

"Genel olarak köylünün bir çift öküzle sürebileceğı topraklar "reaya"

25) Bu kullanımları toplu halde bulmak için bak. İst. Üni. Sosyoloji bölümü tezlerinden. Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşta Çöküşe kadar toprak siyaseti... Oya Baydar.

26) Sözün geçen yasalar için bak: Prof. Ö. L. Barkan. 15. ve 16. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. 1487-1727 arasında çıkan 81 yasa...

27) Çiftlik konusunda fazla bilgi için bak: İslâm Ansiklopedisi: Çiftlik maddesi.

çiftliği" adını alır. Resmî tanıma göre "alâ" yerde 60-80 dönüm, orta yerde 80-100 dönüm, "edna" yerde 100-150 dönüm bir "çift"dir.

Reyanın elinde bulunan ta mçiftlikten yerine göre 22-60 akçe arasında değişen bir "çift resmi" alınır. Müslüman olmayan reaya "ispenç resmi" adını alan ve çift resminin karşılığı olan bir toprak vergisi verir. Reaya çiftlikleri çok yaygındır ve İmparatorluğun tarım ve toprak siyasetinin temelinde bulunur. "Sipahi timarı" timar sınırları içinde bulunan bu türden reaya çiftliklerinin tümüdür.

"Hasse çiftlik" sipahi timarında doğrudan doğruya sipahi tarafından işlenen ve "kılıç yeri" adını alan topraktır. Sipahi bu toprağı kendi işleyemezse istediğı kimseye, serbest ve kişisel bir anlaşmayla kiralayabilir. Ama "hasse çiftlikler" yine de mutlak mülk değildir, satılamaz. Sipahi, "hasse çiftliğini" işlemek için timarı üzerinde yaşayan reyadan angarya çalışma isteyemez.

c — İntikal kuralları: Çift sahibi reaya ölünce çiftlik oğluna geçer ve ancak oğlu "çift resmi" ödemedi toprağına sahip olabilir. Eğer ölenin birden fazla oğlu varsa çiftlik bölünmeden, hepsinin ortak malı olur. Çift sahibi erkek evlât bırakmadan ölürse toprak karısına ve kızına geçmez. Ancak sipahi, toprağı ölenin yakın akrabalarına teklif eder. Bunlar isterlerse tapu bedeli ödeyerek toprağı yeniden kiralayabilirler. 1567 yılından sonra toprak kız evlâda da, "tapu resmi" ödemek koşuluyla intikâl etmeğe başlamıştır. Köyde toprağına ihtiyacı olan kimseler varken toprak dışardan birine verilemez. Bu yasa, köy dışından zengin kişilerin köyün toprağını ele geçirip halkı ırgat durumuna düşürmelerini engellemek için konulmuş olmalıdır.

Mirî topraklarla ilgili diğer kurallara gelince. Reaya, toprağı belli bir neden olmadan üç yıldan fazla bir zaman boş bırakamaz. Timara zarar verdiğinden toprak elinden alınır ve kendisinden belli bir tazminat istenir. Reaya toprağına başka birine kiralayamaz, devredemez, sataamaz...

*Reaya sınıfını hukukî statüsü:*<sup>28</sup>

a — Raiyet, devletin kendisine göstereceğı yerde oturmaya mecburdur. Koyu devletçi ve merkezîyetçi bir sistemde böyle sınırlamalara rastlanması doğaldır. Devlet, halkı kendi yararına en elverişli şekilde yerleştirdikten sonra, başka yerlere göç etmesini de kurallara bağlamıştır. Yal-

niz "reaya"yı yerleştirdiği yerde kalmaya zorlayan bu kurallar, ilkece "servage"ın "serf"i efendisine bağlayan kurallarından farklıdır. Birincisi, güdümlü bir tarım siyasetinin zorunlu bir sonucuken, ikinci durumda bir köle-efendi ilişkisi söz konusudur.

b — Çiftçi toprağını bırakıp istediği yerde çalışamaz. Örneğin belli bir timara yazılı olan reaya, başka bir sipahinin timarına geçemez.

Timar sahibi-reaya ilişkilerine gelince, timar sahibi reayadan angarya çalışmaları isteyemez. Reaya ürünün sipahiye ait olan kısmını en yakın pazara götürmekle görevlidir. Ama bu pazar bir günlük yoldan daha uzaksa, buna mecbur tutulamaz<sup>29</sup>.

Hemen belirtelim ki, sipahinin reaya üzerinde büyük manevî nüfuzu bulunduğundan, merkezî otorite ne kadar güçlü, yasalar ne kadar keskin olursa olsun, sipahiye memnun etmeyen raiyetin ezilmesine hiç bir zaman tümüyle engel olunamamıştır.

Bu bölümde söylediklerimizi derleyip toplayacak olursak, 15. ve 16. yüzyıllarda "miri" topraklar üzerinde yaşayan çiftçi halkın, bazı kurallarla bağlı olmakla birlikte, ilkece hür köylü sayılabileceğini, bunların, İmparatorluk toprakları üzerinde çalışan halkın çoğunluğunu meydana getirdiğini, böyle bir güdümlü ekonomi düzeninin İmparatorluğun o dönemleri için çok yararlı olduğunu ama bu ülküsel yasaların yanında kötü kullanımlara da sık sık rastlandığını söyleyebiliriz.

#### 4 — Çöküş dönemi :

Toprak sorunları açısından ele alındığında, Osmanlı İmparatorluğunun çöküş dönemi Kanunî'nin son yıllarından, Tanzimatın ilânına kadar geçen 280 yıla yakın süredir. Bu dönemde, Kanunî zamanında en uygun yıllarını yaşamış bir düzenin, merkezî otoritenin zayıflaması, devamlı bir akış içinde bulunan toplumsal gelişmenin yeni bir düzen gerektirmesi ve İmparatorluk bünyesinin değişmesiyle nasıl yavaş yavaş çöktüğünü göreceğiz.

Önce, konumuza bir temel hazırlamak amacıyla bu üç yüz yıla yakın sürenin siyasî olaylarına bir göz atalım.

28) Prof. Ö. L. Barkan : Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi sınıflarının hukukî statüsü.

29) "miri" toprakların bağlı bulunduğu kurallar, reaya-timarlı sipahî ilişkileri hakkında fazla bilgi için. bak: Yukarda sözünü ettiğimiz 81 tarımsal yasa...

Kanunî'nin ölümünden sonra, aşağı yukarı 17. yüzyıl başlarına kadar, Vezir Sokullu döneminde, duraklama önlenmiş ama onun ölümünden sonra bir duraklama döneminin başlamasına engel olunamamıştır. Doğuya ve batıya yapılan seferlere rağmen kesin ve verimli sonuçlar alınmamış, yeni fetihler mümkün olamamıştır. İmparatorluk, dıştaki düşmanlarıyla ağır koşullar taşıyan anlaşmalar imzalamaya mecbur kalmış, bu arada da, iç isyanlar İmparatorluk bünyesini sarsıp durmuştur. Bu iç isyanların toprak siyasetiyle ilgili yönünü ilerde göreceğiz.

Memlekette bir anarşi ve ihtilâl havası esmekte, zaman zaman yenigeriler ayaklanıp şunun bunun kafasını istemektedirler. Genç Osman'ın öldürülmesi olayı bu isyanlara bir örnektir. Bu türden askerî isyanların yanında, Celâli isyanları adı verilen ve Anadolu'da çıkan isyanlar, toprak sorumluları bakımından pek önemlidir. Bunlar 16. yüzyılın sonlarında başlayıp 17. yüzyıl ortalarına kadar devam etmişlerdir. Yine toprak sorunlarıyla yakından ilgili isyanlar Eyalet isyanları denen ve Eflâk, Boğdan, Erdel, Yemen, Bağdat, Basra gibi uzak eyaletlerde çıkan ve güçlükle bastırılıp, sonraları birer "istiklâl savaşı" halini alan isyanlardır.

1656-1661 yıllarını, Köprülüler dönemi olarak adlandırmak adettir. Köprülü soyundan gelen üç vezir, İmparatorluğu düzene koymaya çalışmış ama ikinci Viyana kuşatmasında uğranılan büyük bozgun sonunda durumun daha da kötüleşmesini engelleyememiştir.

İkinci Viyana kuşatmasından (1683) sonra, İmparatorluk büsbütün yıkılmağa başlamış ve Gerileme dönemine girilmiştir. 18. yüzyıl sonlarında imzalanan Yaş anlaşmasına (1792) kadar, dışta sürekli olarak toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğunun iç siyaseti de tam bir çöküntü içindeydi. 18. yüzyıl baştan başa, başarısız islahat atılımlarıyla doludur. Ama bu islahat hareketleri, çökmüş bir düzeni yeniden doğrultacak kadar köklü ve güçlü değildi.

Yine 18. yüzyılın sonlarından başlayarak, Tanzimat'ın ilânına kadar geçen zaman içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyet hareketleri yeniden ve kesin bir şekilde ortaya çıkmış; Sırbistan, Yunanistan, Eflâk, Mora isyan ederek egemenliklerine kavuşmuşlardır.

Bütün bu kaynaşmalar, güçlü dönemlerinde İmparatorluk içinde eriyen ama çöküntü başlar başlamaz kımıldanan yabancı unsurların baş kaldırışlarıdır.

İsyanların kökleri, bir bakıma, artık çürümeğe yüz tutmuş olan top-

rak düzenine bağlanabilir. Bu düzenden ve kökünden bulunduğu milliyet hareketlerinden, biraz ilerde etraflıca söz edeceğiz.

Cöküş dönemini, toprak sorunlarının tarihi bakımından ele alalım<sup>30</sup>.

Koçi bey<sup>31</sup> ve ona katılan bazı düşünürler, "mirî" topraklar rejiminde, daha Kanunî'nin son yıllarında bile bir gevşekliğin başladığına işaret ediyorlar ve bu konuda Sadrazam Rüstem paşa'yı suçluyorlar. Rüstem Paşa'ya kadar mirî topraklar müzayede ile verilemezdi. Bu sadrazamın zamanında, devlete ait topraklar müzayede ile "mültezim"e verilmeğe başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle çöküş dönemlerinde halkı ezen ve inleten iltizam usulü, böylelikle başlamış, daha doğrusu önem kazanmış oldu. Daha önce gördüğümüz gibi, Fatih Sultan Mehmet zamanında dirlik olarak dağıtılmamış olan "mirî" topraklar, toprağa aileleriyle birlikte yerleştirilmiş ve reaya'dan farklı hukukî statüleri olan "ortakçı kullar" ın yardımıyla işleniyordu. Kanunî döneminde, artık bu türden kölelere rastlanmamaktadır. Bunlar zamanla reayanın arasına karışmış ve kaybolmuşlardır. Rüstem paşaya kadar, bu türden toprakların gelirini, devlet doğrudan doğruya toplarken Rüstem paşa bu usulün yerine iltizam sistemini getirdi. İltizam, sonraları büyük çapta kötü kullanımlara yol açtığı için önemlidir. İltizam sistemiyle birlikte, köylü, kişilerin keyfi yönetimine bırakılmış ve devletin koruyucu gücünden yararlanamaz olmuştur.

İltizam usulü üzerinde biraz duralım. İltizamın, mültezimlere büyük maddî yararlar sağlayacağı ve bu kimselerin, gelirlerini arttırmak için her türlü çareye başvuracakları apaçıktır. İmparatorluk otoritesinin en güçlü olduğu dönemlerde bile, yer yer ezilmekten kurtulamamış olan halk kütleleri, bu sistemden sonra büsbütün ezilmiş ve sömürülmüştür.

Mültezimler, tımarlı sipahilerden farklı olarak, peşin para karşılığında gelirlerini belli bir süre için satın aldıkları topraklarla ilgilenmeyip, yalnız bu topraklardan en fazla gelir sağlamaya önem vermişlerdir. Mültezim, toprağın hiç bir şekilde sahibi değildir.. Toprağın işleniş tarzı onu

30) Bu bölümde siyasal tarih ve toprak sorunları bakımından Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "16. yüzyıl Osmalı Tarihi"nden, Prof. Ö. L. Barkan'ın toprak sorunlarıyla ilgili çeşitli yazılarından, J. Diran Loussora'nın "L'Histoire et la théorie de la propriété foncière dans le droit public ottoman" adlı kitabından, Balkanlardaki durum için Alexandre Milnovitch'in "L'évolution historique de la propriété foncière en Serbie" adlı yapıtından, A. Du Belay'ın "Essai sur l'histoire financière de la urquie"sinden yararlandık. Ama bölüme temel olarak, M. Belin'in "Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler" ini aldık.

31) Cevdet tarihi, cilt 5, s: 205.

İlgilendirmemektedir. Bu yüzden topraklar bakımsız kalmakta, mültezimin sürekli baskısı altında yaşayan ve haksız vergiler veren köylü fakir düşmekte, toprak bakılmadığından ve üstün körü işlendiğinden verim gücünü kaybetmektedir. Bu durumun mültezim için önemi yoktur çünkü toprağı nasıl olsa belli bir süre sonra bırakacak ve sağladığı gelir yanına kâr olarak kalacaktır. Yalnız, artık eskisi kadar zengin olmayan ve bozulmuş, dejenerer olmuş bir askerî sınıfın devamlı baskısı altında, bu sınıfı memnun etmek için her zaman daha fazla paraya ihtiyacı olan imparatorluk, iltizam sistemini, peşin para sağlayabilecek bir sistem olarak benimsemiştir.

İltizamlar, önceleri yıllık olarak ve müzayede ile verilirdi<sup>32</sup>. İltizamları ele geçiren kimseler çoğunluk bölgenin yönetsel mekanizmasına dahil kişilerdi. Örneğın Liva paşaları, çoğunluk iltizamları ellerinde bulunduruyorlardı. İltizamlar her yıl İstanbul'da dağıtılır ve defterdarca denetlenirdi. Yalnız, örneğın Liva paşasının teklifini kimse arttırmaya cesaret edemezdi. İşte hemen farkedileceğı gibi, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa olarak yönetsel ve malî güç aynı ellerde toplanıyor, ve kötü kullanımların, halkın ezilmesinin, keyfî yönetimin tohumları atılıyordu. Demek istediğımız şudur: O zamana kadar, toprak sahipleri ister mülk sahibi, isterse tımarlı sipahi olsun, bölgenin yönetsel kadrosunun dışında kalan kişilerdi. Bu durum, halkın, her türlü yetkiyi elinde toplamış bir "bey" tarafından ezilmesini önlüyordu.

İmparatorluk otoritesinin gevşemesinden sonra, yukarıda da söylediğımız gibi, gerek toprak, gerekse yönetsel güç aynı ellerde toplandı. Bu kişiler, sığınacak yer bulamayan ve tümüyle kendi ellerine bırakılmış halkı ezmeğe başladılar.

Müzayedeye çıkarılan iltizam bedelleri, büyük vezir, Defterdar ve Liva paşasının keyiflerine bağılıydı. Devlet artık önemli ve güç sahibi memurların oyuncağı haline gelmişti. Müzayede sonunda iltizam alan kimse, pey olarak vereceğı %10 'u bulabilmek için bir sarrafa başvuruyordu. Bu sarraf hemen her zaman yabancı azınlıktan biri, çoğunluk bir Ermeni idi. Sarraf, istenilen bedeli verip, iltizama ortak oluyordu. Eğer iltizam büyük ve önemliyse sarraf ve mültezim ellerindeki toprağı bölüyor ve yeniden iltizama veriyorlardı. Böylece, imparatorluk toprakları bir ticaret metarı haline gelmişti.

Tımarlı sipahilere gelince, zamanına göre çok ileri ve çok iyi düşü-

32) A. Du Velay : Essai sur l'histoire financière de la Turquie.

nülmüş bir rejim olan mirî topraklar rejiminin, toprağın genellikle askerî görevlere bağlı olarak sipahilere dağıtılması siyaseti, 16. yüzyılın sonlarından başlayarak çöktü. Tımarlı sipahilerin arasına yabancılar girdi. Özdemir oğlu Osman paşa, Kafkas ve Dağistan seferlerinden sonra, yasalari hiçe sayarak, kâtip, çavuş v.d. gibi kimselere de tımar dağıttı. Tımarlı sipahilere ait toprakların bir kısmıysa, "arpalık" ve "paşmaklık" şeklinde saray adamlarına ve saray kadınlarına mülk olarak verildi. Koçi bey, tımar sisteminin bozulma tarihi olarak 1584ü gösteriyor... Tımarların, askerî özelliklerinden sıyrılarak böyle keyfî dağıtımları bazı önemli sonuçlar doğurdu: Toprakları başında bulunmayıp, devlet topraklarının gelirini toplamakla yetinen bir memur aristokrasisi doğdu. Toprak, bunun sonucu olarak bakımsız bırakıldı ve halk fakirleşerek ırgatlaştı ve proleterleşti.

İşte bu işsiz ve aç halk kütleleri, Celâli isyanlarının temelinde bulunur.

1603-1648 yılları, isyan yıllarıdır. Celâli isyanları adı verilen Anadolu hareketlerinin temelinde, biz, bozulmuş bir toprak düzenini ve merkezî otoritenin zayıflamasını görüyoruz.

Osmanlı imparatorluğunda, yeni yeni türemeğe başlayan aristokrat memur sınıfı, senyörlüğün halka karşı gerektirdiği hiç bir ödevi yerine getirmediği halde bütün hakları isteyen bir sınıf olarak ortaya çıktı ve böylece, geç kalmış ve dejenere olmuş bir feodaliteye doğru gidiş başladı. Şunu da hatırlatalım ki o yıllarda Batı'da feodal sistem artık çoktan devrini bitirmiş, İngiltere'de demokrasi savaşları başlamış ve yarı yarıya da kazanılmıştı.

İşte böyle bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu yüzlerce yıllık bir geri kalış daha doğrusu yüzlerce yıllık bir geri dönüşle, dejenere olmuş bir "servage" sistemi ve bambaşka türden bir feodaliteye geçiyordu.

Devlete ait topraklar ve küçük işletme sahibi köylülerin zararına mülkler edinen sömürücü memur aristokrasisinin yarattığı en kötü sonuç, fakir düşen reayanın, topraklarını işleyemez hale gelip proleterleşmesidir.

Avrupa, endüstri devrimine doğru gidiyor, topraktan kopan halka, endüstri yeni iş alanları açıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir endüstrileşmenin başlamamış olması, topraktan kopan halkın sefil olmasına sebep oldu. Bu aç, sefil, işsiz halkın devlete de güveni kalmamıştı. Devlet, halkın güvenliğini sağlayamıyor, bu durumda halk, bölgesinde



bulunan toprak beyine sığmıyor ve onun adamı haline giriyordu. İşte Anadolu isyanları, bu aç halkın, kendisini sürükleyen muhteris beylere bağlı olarak çıkardığı isyanlardır. Bu isyanlara öncülük etmiş ya da adı karışmış kimselerin çoğunluk affedilip, önemli görevlere atanmaları, devletin ne kadar güçsüz bir durumda bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 17. yüzyıl başlarında, 90.000 kadar olan “cebeli” sayısı 30.000e kadar inmiş<sup>33</sup>, buna karşılık, timar sahiplerinin sayısı çoğalmıştır.

Toprakların bakımsız kalmasını önlemek amacıyla ,Köprülüler zamanında, devlete ait toprakların bir kısmı mülk olarak verilmiştir. Köprülüzade Mustafa paşa sadrazam olduğu zaman, reayaya ağır gelen bazı vergileri kaldırmış ve haksız yoldan toprak sahibi olmuş kişilerle savaşa girişmiştir. Ama bu hareket, bir çok düşman yaratmaktan başka bir işe yaramamıştır.

2. Ahmet tahta geçince, (1691) yeni vergi kaynakları bulmak için emlakın yönetimini kökten değiştirme denemesi yapılmış, bu konuda bir “lâyiha” verilmiştir<sup>34</sup>. Şöyle ki: “Şam, Halep, Diyarbekir, Mardin, Adana, Malatya, Tokat ve başka yerlerde iltizama verilmiş olan devlete ait topraklar üstünde bulunan reaya korunmamaktadır. Buraların iltizamını almış bulunanlar, nasıl olsa sahibi değilim, ancak bir kaç yıl buralardan faydanacağım düşüncesiyle reayayı ezmekte ve bunların dağılmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden, iltizama verilecek yerler, bundan böyle yabancı bir kimseye satılmamak ve devlete borçlanılan bedeli üç taksitte ödemek koşuluyla, kayd-ı hayat üzere malikâne şeklinde verilecektir”.

2. Ahmet zamanında kalkışılan bu “islahat” ancak 30 Ocak 1695 tarihli bir iradeyle, 2. Mustafa zamanında gerçekleştirildi.

Bu kayd-ı hayat üzere iltizamların dağılışını, tarihçi Ohssan şöyle anlatıyor: “Defterdarlıktan bir memur, boş olan iltizamın adını, yerini, cinsini yüksek sesle bildirir. Kira bedelini ve önceki mültezimin ödediği bedeli söyler. İltizam en fazla arttırmanın üzerinde kalır. Ama defterdar, Vezr-i azâm ve diğer ilgili memurlarla anlaşarak, iltizamı istediği kimseye verme imkânını kolayca bulur. Önemli iltizamları, hep devletin ileri gelenleri elde eder.”

Devlete ait toprakların iltizam koşulları boyuna değişiyor, ama devlet otoritesinin zayıflayıp, hazinenin fakirleşmesinin önu bir türlü alın-

33) Prof. İ. H. Uzunçarşılı : 17. yüzyıl Osmanlı tarihi.

34) 1695 yılında, Defterdar-ı Şıkkı evel Halil Efendi'nin sunduğu layiha.

miyordu. Görüldüğü gibi, çöküş döneminde artık toprak sorunlarıyla doğrudan doğruya ilgilenilmeyip, toprak başlı başına bir amaç değil, hazineye para sağlayacak bir araç olmuştur.

3. Ahmet zamanında, malikâne şeklinde iltizama verilen devlet topraklarının uyduğu kurallar bir defa daha değiştirildi. Yine yıllık iltizam sistemine dönüldü, ama önemli iltizamları ellerinde bulunduran güçlü kimselerden çekinildiğinden bu kimselerin, peşin ödedikleri bedeli çıkarıncaya kadar haklarından yararlanmaları kabul edildi.

Önemli nokta, 2. Mustafa zamanında, iltizamların malikâne şekline sokulması için ileri sürülen nedenlerin, bu defa malikânelerin kaldırılması için ileri sürülen nedenlerle aynı oluşudur. İltizamlar, malikâne şekline sokulunca, halkın ezilmeyeceği, toprağın bakılacağı, kötü kullanımların sona ereceği sanılmış ama tam tersine bütün bu saydığımız yolsuzluklar daha da artınca, yine eski sisteme dönülmüştür.

Sözünü ettiğimiz dönemin, toprak sorunları bakımından önemli bir olayı da "ayan"ların türemesidir. Önceleri bölgenin eski ve tanınmış ailelerinden olan ayanlar sonraları resmen tanınmışlar ve devlet, bunlardan fayda bile ummuştur. Paşalar ve Sancak beyleri vergilerini toplamak için ayanlardan yardım görürlerdi, çünkü halk, ayanları tanır, onlardan çekinir ve sayardı. Sonraları, ayanlar kayd-ı hayat koşuluyla seçilmeye başlandı ve hakları oğullarına da geçti. Böylece, güç'e dayanan bir soy asaletinin temelleri atılmış oluyordu. Mültezim paşalar ve sancak beylerinin ayanlarla ortak yararları olduğu ve birleşip dalavereler çevirdikleri şüphesizdir. Ayanların gerçek görevi, bölgelerinde bulunan halkı vergi toplayıcıların zulmünden korumak olduğu halde bunlar hemşehrilerini kendi çıkarlarına alet ediyorlardı. Bölgenin iltizamını elinde bulunduran sancak beyi ile anlaşılan ayanlar, malına mülküne göz diktikleri kimseye kolayca bir suç yüklüyor ve bu kimseyi, hayatını mülküyle satın almaya zorluyorlardı. Elde edilen mülk, ayanla mültezim arasında paylaşılıyordu.

İlçelerde toprak vergilerini ayanlar belirlerlerdi. Kadastro olmadığından bir kimsenin zenginliğine görünüşe göre karar verirler ve keyfi değerler biçerlerdi. Yine de, halk psikolojisi ayanlar türetmeğe ve ayanlara sığınmaya yatkındı. 18. yüzyılın ikinci yarısından, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, İmparatorluğun birinci sınıf ayanları, Çapanoğulları, Karasmanoğulları, Serezli İsmail beydi. Bir çok da ikinci sınıf ayan vardı<sup>35</sup>.

35) 1220-1222 Manisa, Mahkeme-i şer'îye sicilleri. Çağatay Uluçay'dan aktarılmıştır.

Ayanların etkisine ve gücüne örnek olarak halk arasında çok yaygın olan ve bu gün bile kullandığımız bir sözü gösterebiliriz. "Altından Çapanoğlu çıkar" denir. Demek ki 18. yüzyılda, Çapanoğulları güçlerini ve varlıklarını her yerde ve her işte duyurmaktaydılar. Ayanlar, halkın bütün yakınmalarına, bütün yolsuzluklara, zaman zaman azledilmelerine, başlarının vurulmasına rağmen, memleketi çiftlikleri gibi yönetiyorlar ve ne olursa olsun, devlet otoritesini kırıp, buldukları bölgelerin iltizamını almasını biliyorlardı.

Bu dönemde, İmparatorluğun genel manzarası, çıkarları uğruna her şeyi göze almış sadrazam ve vezirleri de içine alan bir dalavere ağı kurmuş insanların halkı devamlı olarak sömürdüğü bir harabeydi. Bu mekanizma içinde, namuslu ve islahatçı kişiler zaten tutunamıyorlardı.

Demek ki bu dönemde bir memur ve asker aristokrasisi yanında, yeni ve derebeylerine pek yakın bir sınıf olan ayanlar türemiştir<sup>36</sup>.

Ayanlık babadan oğula geçer, ayanlar zaman zaman birbirleriyle çarpışırlar ve bölgede üstünlük kurmaya çalışırlardı. Hükümet zayıf olduğundan, ayanların keyfi davranışlarına seyirci kalıyor, hatta bunlardan fayda bile umuyordu. Halkı korumaları gereken ayanlar, ellerine geçen fırsatları kendi yararlarına kullanıyorlar, bir yandan eşkiyaları izlerken, öte yandan kendileri de eşkiyalık yapıyorlardı. Adamlarıyla birlikte sık sık köy ve çiftlikleri basıyor, halkı soyup bazılarını da öldürüyorlardı<sup>37</sup>.

18. yüzyıl sona erip 19. yüzyıl başlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak düzeni yukarıda anlattığımız gibi tam bir çöküntü içindeydi.

3. Selim zamanında timar, zeamet ve diğer dirlik sahipleri ellerinde bulunan toprakların gelirlerini yabancı azınlıktan olan sarraflara peşin parayla satmakta; sarraflar da bunları; bedellerine, ilk satana ödedikleri parayı da ekleyerek; üçüncü kişilere tekrar iltizama vermekteydiler.

İlkece, yabancıların, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde toprak sahibi olamamalarına rağmen, bu durumda, zengin Ermeni ve Yahudiler, Türkiye topraklarının gerçek sahibi haline gelmekteydiler. Böylelikle, iltizamların bedelleri gün geçtikçe artıyor, bunlar birer spekülasyon metaı haline geliyordu<sup>38</sup>.

36) Bu konuda fazla bilgi için bak: Çağatay Uluçay: 3. Türk Tarih Kongresi "Karaosmanoğullarına ait düşünceler"

37) Aynı yazı...

38) Cevdet: Cilt: 4, sayfa: 237

3. Selim'in şu "hat"ı pek önemlidir: "Hükümet memurlarının yapmadıkları zulüm yok; yarın Cenabı Allah Ruzü Cezada cümlemizden sual eder; ne cevap vermeli<sup>39</sup>."

Görüldüğü gibi Padişah bile çaresizlik içindedir. Halk gerçekten de devletten tümüyle soğumuş ve korkmuştur. Hükümet adamları halkın gözünde eşkiyalardan da beterdir ki, bu korkunun kalıntıları halen günümüzde bile duyulmaktadır.

Tanzimat'a kadar süren bu dönemin toprak sorunları bakımından en önemli olaylarından biri de 19. yüzyılın hemen başlarında patlak veren Milliyet hareketleridir.

Biz, Eflâk, Sırbistan, Mora ve Yunanistan'da başlayan İmparatorluk'tan kopma hareketlerinin nedenlerinden biri olarak toprak sorunlarını görüyoruz<sup>40</sup>.

Gördüğümüz gibi, zamanla toprak siyaseti gevşemiş, merkezi otorite zayıflamış, devlet çökmeğe başlamış, buna bağlı olarak da halk, her zamankinden fazla ezilmiş ve haksızlığa uğramıştır. Anadolu'daki Türk unsurlar bile yer yer isyanlara karışmakta, karışıklıklar çıkarmaktadırlar. Alınan bütün tedbirlere, toprak sorunlarına gösterilen özel dikkate rağmen, özellikle Balkanlar'da tam türkleşmemiş olan yabancı unsurlar, 19. yüzyılın başında milliyet ve bağımsızlık adına ayaklandılar.

Bu ayaklanmalar, sosyolojik bakımdan kolayca açıklanabilir: Bir imparatorluk içinde erimiş görünen yabancı unsurlar, imparatorluğun güçlü dönemlerinde ve koşullar elverişli olduğu sürece huzursuzluk yaratmazlar, ama imparatorluk düzeni bozulup ta, otorite gevşeyince ilk isyan bayrağını çeken bunlar olur.

Yabancı unsurlar çoğunluk milliyet savıyla ortaya çıkarlar, çünkü milliyet kavramı, insanları birleştirici ve güç kazandırıcı bir kavramdır.

Osmanlı İmparatorluğunda da böyle oldu. Balkanlar'da yaşayan ve yüzlerce yıldan beri içlerinde düşmanlık tohumları taşıyan halk, merkezi otoritenin gevşemesinden yararlanarak milliyet hareketlerine katıldı.

Balkanlar'ın türkleştirilmesi için fetihten sonra hemen tedbirler alınmış ve buralarda bir yandan geniş çapta iskânlar yapılırken, bir yandan da yerel derebeyleri, mümkün olduğu kadar timar sistemi içine sokularak, devlet mekanizmasının bir parçası haline getirilmeğe çalışılmış-

39) Cevdet: Cilt: 4, sayfa: 238.

40) Bu fikre Prof. Barkan'da rastladık.

tı. Sonraları, İmparatorlukla ilgili her şey gibi, bu yabancı unsurların durumu da kötüleşti. Baskı altında bırakıldılar, ezildiler, haksız davranışlarla karşılaştılar. Timar sistemi bozulmuş, timar sahibi kişiler derebeyi haline girmişlerdi. Buralara yollanan memurlar, bildikleri gibi hareket etmişler, bu uzak bölgelerin merkezle ilgisinin büsbütün kesilmesine sebep olmuşlardı. İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, Balkanlarda da devamlı olarak çoğalan halk, fakir düşmüş, toprak sahibi çiftçi durumundan ırgat durumuna geçmişti. Verimli topraklar ve ovalar Türklerin eline geçmiş, Balkanlı çiftçiler Türklere ait topraklar üzerinde çalışmağa mecbur kalmışlardı. Bu durumda Balkanlardaki halkın, kendisini sömüren Türklere karşı ayaklanması doğaldır.

İşte milliyet akımları bu şekilde doğdu ve Balkan ülkelerinin egemenliklerini kazanmalarıyla sona erdi. Bu olaylar imparatorluğu biraz daha sarstı ve çöktürdü.

Bu arada, 1808 yılında 2. Mahmut tahta çıkmış ve islahata geçmişti. Bu dönemin toprak sorunları bakımından önemli bir kaç olayından biri, devletle ayanlar arasında yapılan ve "sened-i ittifak" adını alan sözleşmedir. Böylelikle, birer derebeyi sayılabilecek ayanların güçleri ve varlıkları resmen tanınmış oluyordu. Yalnız, ayanların varlığının resmen tanınmasıyla beraber, bunların güçlerini kıracak tedbirlerin de alınmasına çalışıldı. Bundan başka, 2. Mahmut en olumlu iş olarak askerî aristokrasiyi ortadan kaldırdı. Artık yalnız adı kalmış bulunan ve sürekli bir sömürge konusu olan timar sistemini de yıktı. Böylece, yüzyıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu toprak sorumlularının belkemiğini meydana getirmiş olan "mirî" topraklar rejiminin sonu gelmiş oldu.

Çöküş döneminin toprak sorumlularını ve doğurdıkları sonuçları şu bir kaç noktada özetleyebiliriz :

a — Mirî topraklar rejiminden malikânelere, büyük özel mülk çiftliklere geçiş.

b — Halkı ezen bir memur aristokrasisinin sömürücü bir sınıf olarak ortaya çıkışı.

c — Ayan adı verilen derebeylerinin türeyişi.

d — Halkın fakirleşerek ırgatlaşması, proleterleşmesi.

e — Yabancı unsurların imparatorlukta kopuş hareketleri.

f — İç isyanlar.

## V — TANZİMAT

1839 yılı, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bir dönüm noktasıdır. Abdülmecit, kendisinden tanzimatı ilân edeceği vaadi alınarak tahta geçirilmiş ve tahta çıkmasından kısa zaman sonra da “Tanzimayı hayriye” adı altında tanınan köklü islahata başlamıştır. Ama hemen söyleyelim ki, bu islahat da, çökmekte olan bir yapıyı ancak bir süre daha ayakta tutabilmiş ve İmparatorluğu yıkılıştan kurtaramamıştır.

Bizi ilgilendiren, toprak sorunları bakımından Tanzimat’a gelince, bu sorunlar ne Tanzimat’da, ne de Tanzimat sonrasında kendine özgü ilkeler içinde ele alınmamış, “eşitlik ve batılma” fikirleri bu sorunlara vücuda uymayan bir hazır elbise gibi giydirilmiştir.

1839 yılında, Tanzimat’ın ilânından sonra, eski yasalarda değişiklik yapmak üzere, Babıâli’de bir defter açılmıştır. Bu defterde toprak sorunlarıyla ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır.

1 — Tanzimat ilkeleri gereğince, mültezimler kaldırılmış ve devlet adına vergi toplama hakkı “muhasıl” denilen memurlara verilmiştir. Muhasılların geniş yetkileri vardır ve sancaklarda; valinin başkanlığında toplanan kadı, müftü, zabıt, halk tarafından seçilen dört güvenilir kişi ve iki kâtipten meydana gelen bir kurulun yardımıyla nüfus ve emlak yazımını sağlarlar. Hemen söyleyelim ki, muhasıllar sistemi, mültezimler sisteminden daha başarılı olmamış, bir memur olmalarına rağmen, muhasıllar kendilerine kâr sağlamak amacıyla bir yandan halkı ezerken bir yandan da devleti zarara sokmuşlardır.

2 — Tanzimat hareketi eşitlik ilkesine dayandığına göre, vakıflara ve buralarda bulunan halka, nüfuzlu kişilere ya da ruhanî kurumlara tanınmış bazı “imtiyaz ve muafiyetleri” tümüyle kaldırması gerekirdi. Ama, sözünü ettiğimiz ‘Kanun-u kalemîye’ defterinden öğrendiğimize göre böyle gerçek bir eşitlik mümkün olamamış; özellikle dinî ve ruhanî vakıflara muhasılların karışamayacağı ve bu gibi vakıflara “Eski padişahlr tarafından tahsis ve tayin edilmiş olan köyler hasılatının şeyhler ve zaviyedar ve mütevelliler tarafından alınmakta devam edilmesi bu zatlara tazimen ve onların ruhanîyeti seniyelerinden istimdat ile hayır dualarını celbetmek münasip görülmüştür”.

Burada, sırası gelmişken vakıf topraklar üzerine de bir kaç söz söyleyelim. Vakıf topraklar imparatorluğun kuruluş yıllarında pek az bir yer kaplarken, merkezî otorite mirî topraklar rejimi zararına olarak gevşeyince birden genişlediler. Gelişme dönemlerinde halka yararlı olmuş

bu kurumlar, son dönemlerde birer sömürücü merkez oldular. Bu kurumların halk üzerindeki etki ve nüfuzları bilindiğinden, Tanzimat gibi, köklü olma savıyla ortaya çıkan bir islahat bile vakıflara tümüyle uzanamadı. Buna rağmen, yine de vakıfların yasaya aykırı yollardan edindikleri topraklar ve imtiyazlar tanınmayarak olumlu bir yola girilmiş oldu.

3 — Belli bir görev karşılığında, işledikleri topraklar vergilerden muaf tutulan köprücü, derbentçi v.d. gibi kişilerin muafiyetleri de görevleriyle birlikte kaldırıldı.

4 — Eşitlik ilkesine bağlı olarak, o zamana kadar bölgelere göre büyük değişiklik gösteren ve toprak gelirinden pay şeklinde alınan “aşar” vergisi ülkenin her yanında % 10 olarak belirlendi.

Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğunda “aşar” vergisi, bölgeye, toprağa ve zamana göre büyük farklar göstermiştir. Bu verginin % 50 ile % 10 arasında değiştiği görülmektedir. Aynı zamanda toprağın verimi de göz önünde tutulmakta; toprak, “alâ”, “edna”, “evsat” olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Tanzimat, eşitlik ilkesini gerçekleştirmek isterken tarımsal ve ekonomik bir yanlışa düşmüş; “adil” vergi sistemi kurulmak istenirken büsbütün düzensiz ve dengesiz bir vergi sistemine gidilmiştir. Görüldüğü gibi, bu yeni sistemde, kıraç bir toprakla verimli bir toprak aynı vergiyle yükümlü bulunmaktadır.

5 — 1847 yılında yayınlanan bir resmî tebliğde, toprağın (mirî topraklar) yalnız babadan oğula değil, kız evlâda da intikâl edebileceği hakkında bir kayıt vardır. Bu kayıt, toprak sorunları yönünden pek önemlidir. Gördüğümüz gibi, o zamana kadar, kız evlâtlar ancak erkek evlât bulunmadığı zaman, o da tapu resmi ödeyerek mirî topraklar üzerinde hak elde edebiliyorlardı. Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî zamanlarındaysa ölenin erkek evlâdı olmasa bile kız evlât bu hakka sahip olamazdı. Bundan böyle, bir kadının üzerinde bulunan “mirî” topraklar da evlâtlarına intikâl edebilecekti.

1849 yılında, artık eski toprak yasaları geçerli olmadığından, ama yukarıda saydığımız değişiklikler de iradeler halinde kalıp, ortada yeni bir yasa bulunmadığından Şeyhülislâm Arif Hikmet beyden bir “kanun risalesi” hazırlaması istendi, ve 1265 (1849) tarihli “Ahkâm-ı meriye, yahut kanunu sultanî” meydana getirildi. Bu yeni “kanunname” de yukarıda sözünü ettiğimiz noktalar özetlenip düzeltilmiştir.

İşte Tanzimat’dan 1274 yılına kadar geçen yıllar, gerçek bir toprak yasası meydana getirilmesi için çalışılan hazırlık yıllarıdır.

Nihayet, bir süreden beri Ahmet Cevdet, Mehmet Rüşü, Arif ve Tahsin beylerden kurulu bir komisyonca hazırlanmakta olan toprak yasası 1858 yılında, "Meclis-i Tanzimat"a getirildi ve aynı yıl kabul edildi.

Şimdi, Toprak sorumluları bakımından pek önemli olan 1274 (1858) tarihli toprak yasasını gözden geçirelim.

Toprak yasasının birinci maddesi, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını beşe ayırıyor.

1 — Memlûke, 2 — —Miriye, 3 — Mevkufa, 4 — Metruke, 5 — Mevat..

Bu beş türden toprak, ayrıntılar bir yana iki büyük kümede toplanabilir :

Mülk topraklar: Mirî topraklar..

Bir kısım vakıflar, eskiden "mirî" topraklardanken devletçe vakf edilmiş ve yüksek mülkiyet hakkı devlete kalmıştır. Bunları "mirî" topraklar kümesine sokabiliriz. Diğer bir kısım vakıflarsa, örsî ve haricî özel mülk topraklardan ayrılmıştır ki bunların mülkiyet hakkı vakıf sahibindedir. Bu türden vakıfları da mülk topraklara sokabiliriz.

Demek ki bu beşli ayrımı her zaman için ikili bir ayırım haline getirmek ve şöyle bir tablo yapmak mümkündür.

Mülk topraklar :

bazı vakıflar  
devlete ait vakıflar  
mirî topraklar

Mirî topraklar:

metruk topraklar  
mevat topraklar

1858 tarihli toprak yasası yalnız "Mirî" toprakları ilgilendirmektedir.

Yasanın önemli maddelerini birer birer gözden geçirelim...

a — "Kanunname"nin 8. maddesinde şöyle deniliyor: "Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalisinin heyeti mecmuasına ihale ve tefviz olunmayıp ahalden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senetleri itâ olunur." Bu maddeden anladığımızı göre, 1858 arazi kanunnamesinde, mut-



lak bir bireysel sahip oluş (ferdi tasarruf) kabul edilmiştir. Yalnız, köylünün ortak malı olmasında fayda umulan mera ve korular bu hükmün dışındadır ve "kanunname"de köylünün bu hakkının korunması; dolaylardaki çiftliklerin, hayvanlarını bu meralarda otlatmalarının önlenmesi için bazı tedbirler alınmıştır.

Yine yasanın 8,130,131. maddeleri köyün topraklarının tek veya bir kaç kişinin eline geçmesini menetmektedir. (Bu kuralın hiç bir zaman uygulanamamış olması doğaldır. Bu gün bile Türkiye'de yüzlerce köy sahib ağaların varlığı buna bir kanıttır.)

Yeni toprak yasası, böylelikle, kendi toprağını işleyen küçük çiftçi-yi korumak istemektedir. Bildiğimiz gibi, böyle bir toprak siyaseti Osmanlı İmparatorluğunda öteden beri uygulanmış bir siyasettir. Yalnız Tanzimatçılar burada yine bir yanlışa düşmektedirler. Böyle bir siyaset timar sistemi içinde ve pek sağlam bir devlet otoritesiyle mümkün olmuştur. Oysa, Tanzimat döneminde, yıllardan beri keyfi davranmaya ve devlete karşı çıkmaya alışmış çıkarıcı bir azınlığın bu sistemi yalnız yasalarda bırakarak, halk kütlelerini ezmelerine kim engel olabilirdi?..

Sözünü ettiğimiz, bireysel sahip oluş da tam ve mutlak değildir. Eskiden olduğu gibi, yeni yasaya göre de tarla üç yıl belli bir neden olmadan boş bırakılmıyor<sup>41</sup>; görevli ve yetkili kişiden izin alınmadan istenildiği şekilde kullanılmıyordu.

Yabancılar 1858 yasasına göre, İmparatorluk sınırları içinde tapu hakkına sahip değillerdi<sup>42</sup>. Bu durum 1869 yılında değişmiş ve yabancı uyruklu kişilere Türkiye'de toprak sahibi olma hakkı tanınmıştır. Yalnız, yabancıların hemen her zaman toprak sahibi olma yollarını bulduklarını hemen söyleyelim.

"Miri" topraklara halk, yine eskiden olduğu gibi bir çeşit kiracı olarak sahip olabiliyor, bu toprakları başkalarına devredemiyor; böyle bir işlem için memurun izini gerekiyordu. Yalnız uygulanım söz konusu edilecek olursa, memurun izininin bir formaliteden başka bir şey olmadığı söylenbilir. Zaten 1329 yılında bu kayıt kaldırılacaktır.

b — İntikâl kurallarına gelince, gördüğümüz gibi "miri" toprakların intikâl kuralları, "şer'i" hukuka uyan mülk toprakların intikâl kuralların-

41) 1858 toprak yasası, madde : 9.

42) 1858 toprak yasası, madde : 110.

dan öteden beri farklıdır. Zamanla mirî toprak hukukunun, sistemin dejenerasyonu, mülk toprak hukukuna yaklaştığını görmüştük. 1274 toprak yasasında, “mirî” toprakların babadan oğula olduğu gibi babadan kıza ve ölenin oğlu kızı yoksa, ana babasına geçebileceği kaydedilmiştir<sup>43</sup>.

Tanzimat’da, “mirî” toprak hukukunu, mülk toprakların hukukuna yaklaştırmak, ikiliği kaldırıp, tümüyle liberal bir toprak düzenine gidilmek istenmişse de, bunun köylüyü topraksız bırakıp, toprakların büyük mülkler halinde tek ellerde toplanmasına sebep olacağı düşünüldüğünden son adım atılamamış ve bir çok çelişmelere düşülmüştür<sup>44</sup>.

1858 tarihli toprak yasasının, mülk topraklardan söz etmediğini söylemiştik. Bu topraklara ait kurallar, Mecellenin “Kitabı Büyüğü, Kitabı İcare, Kitabı Rehin, Kitabı Gasip” bölümlerinde bulunmaktadır.

Tanzimat’da girilen bu islahat denemesini şöyle özetleyebiliriz:

Yapılmak istenilen islahat, liberal bir temele ve eşitlik ilkelerine dayandırılmak istenmiş ama bu yapılırken Türkiye gerçekleri hesaba katılmayıp yabancı ülkelerden alınan örnekler doğrudan doğruya uygulandığından köklü ve kesin bir sisteme gitmek mümkün olamamıştır.

Tanzimat dönemi, mirî toprak düzenine — yasaca da — yaklaşmada atılan bir adımdır. Zaten Osmanlı İmparatorluğunda toprak mülkiyeti, mirî topraklardan mülk topraklara giden bir yol izlemiştir.

Her zaman, her yerde görüldüğü gibi, Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğunda da yasa ve uygulanım, aynı gerçeğin iki ayrı yüzü olmaktan kurtulamamıştır. Öyle ki, eşitlik, hak ve adalet ilkelerine dayanılarak gerçekleştirilmek istenen ve küçük çiftçiyi koruma amacını güden yeni bir toprak düzeni, sonunda bir mütegalibe sınıfının yolsuz şekilde ve halkı ezerek büyük topraklar edinmesine engel olamamıştır..

Balkanlar’da milliyet ayaklanmalarıyla sonuçlanan durumu görmüştük. Teselya’da son dönemlerde, 658 köyden 460 ı özel mülk çiftlik köyü halindedir. Bu çiftlikler, ülkede, işlenebilir toprakların % 75 ini, ova topraklarının%5a hemen hepsini kaplamaktadırlar. Makedonya’da da durum aynıdır<sup>45</sup>.

43) 1858 toprak yasası, madde : 54-55.

44) Prof. Ö. L. Barkan : Tanzimat devrinin toprak hukuku.

45) Prof. Ö. L. Barkan’dan aktararak : Kaynak: La question agrarique en Grèce par B. Simonide Revue d’économie politique. 1923 No: 6.

Bu çiftlikler çoğunluk askerî ve memur aristokrasisine mensup Türk emütegallibe tarafından zorla sahiplerinden alınmış ve gittikçe büyümüştür.

Anadolu'da da durum pek farklı değildir. Özellikle Doğu Anadolu'da büyük topraklar, kökü 17. yüzyılda olan bir çeşit derebeyliğinin yatağı halindedir. Buralarda, 17. yüzyılda bazı aşiret reislerine, aşiretler iskân edildikten sonra mülk üzere verilen topraklar ve çok sayıda köyler, Tanzimat dönemlerinde de durumlarını korumuşlardır. Bu yerlerin merkezden uzak bulunuşu, kötü niyetli ve çıkarıcı kişilerin buralarda halkı sömürmelerine özellikle yardım etmiştir. Merkezden uzaklık, aynı zamanda yerli ağaların da keyfi hareketlerine ve yasalara rağmen toprak kazanmalarına sebep olmuştur.

Hazine çok darda olduğundan, devlet, kendine ait "mirî" toprakları da malikâne şeklinde satmaya başlamıştır. Böylece, Tanzimat sıralarında, Osmanlı İmparatorluğunda büyük çiftlikler kurulmuş ve bunun sonucu olarak da, topraksız kalan çiftçi ve köylü bu büyük çiftliklerde çalışan ırgatlar haline gelmiştir. Bu durum, Osmanlı devletinin gelişme döneminde gördüğümüz düzenle karşılaştırılacak olursa, çiftçinin hukuki statüsünün 300 yılda gösterdiği gerileme anlaşılır. 1858 toprak kanununda çiftçi - mülk sahibi ilişkilerini düzenleyen maddelere rastlanmamaktadır.

1858 tarihli toprak kanunundan Cumhuriyet'in ilânına kadar geçen süre içinde toprak yasasının bazı maddeleri zaman zaman değiştirildi. Bu değişiklikler genel olarak toprakların bölünmesi, mirasçılara intikâli, intikâl derecelerinin genişlemesi v.d. türündendir.

21 Şubat 1328 günlü yasadaki intikâl kuralları Medenî yasa yürürlüğe girene kadar uygulandığından önemlidir. Bu yasanın mirî ve vakıf topraklarının intikâline ait 8. maddesinde 1. dereceden intikâl hakkı ölenin çocuklarına, 2. dereceden intikâl hakkı ana babaya, 3. dereceden intikâl hakkı ana baba tarafından akrabalara tanınmıştır.

Intikâl kuralları, artık "mirî" toprakların bile mirasçılara geçerek pek küçük parçalara bölünmesine aldırış edilmediğini ve toprak bütünlüğünü sağlamak üzere hiç bir tedbire başvurulmadığını göstermektedir.

1860 yıllarından Cumhuriyet'e kadar geçen 76 yıllık süreye bir göz atacak olursak, bu dönemde toprak sorunlarının iyice karışıp, özellikle istibdat yönetimi altında tümüyle soysuzlaştığını görürüz. 2. Abdülhamit zamanında, halkın sırtına yüklenen vergiler artık dayanılmaz bir hal al-

mıştı. Bir belâ olan “aşar” vergisinden başka, ayrıca toprak üzerindeki binde dört alınmaktaydı. Vergi toplamakta olan memurlar, bölgedeki ağalarla bir olup halkı soymaktan geri kalmıyorlardı. Fiatları ihtikâre tüccarlar ve komisyoncular belirliyordu ki bunlar çoğunluk Rum ve Ermeni azınlıklardı. Sarraflar da çiftçiyi — faiz sınırı resmen % 12 olarak belirlendiği halde % 50 faizle para vererek — soyuyorlardı.

Durumu tek bir cümleyle özetleyecek olursak, Osmanlı İmparatorluğunun geçirdiği “Meşrutiyet” gibi büyük siyasal değişikliklerin toprak sorunlarını etkileyememiş olduğunu, kaba çizgileriyle göz önüne sermeğe çalıştığımız toprak tablosunun aynı renklerle Cumhuriyet’e kadar sürdüğünü söyleyebiliriz.

Cumhuriyet’in getirdiği değişiklikler, yapılan reformlar, bu reformların ne dereceye kadar etkili olabildiği, Türkiye’nin toplumsal yapısına ve gerçeklere ne dereceye kadar uyabildiği, Türkiye’nin bu günkü toprak sorunları ve bu tarihsel arka-plândan bu günün sorunlarına ışık tutmak için ne gibi sonuçlar çıkarılabileceği bir başka yazıda ele alınacaktır.

## BİBLİYOGRAFYA

- Prof. Ömer Lütfü Barkan : Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat ve 1274 tarihli arazi kanunnamesi.
- " " " " : Türkiye'de toprak meselesinin tarihi esasları Osmanlı İmparatorluğu'nda çiftçi sınıflarının hukuki statüsü.
- " " " " :
- " " " " : 15 ve 16. asırlarda Türkiye'de zirai ekonominin hukuki ve mali esasları.
- " " " " : Türk - İslâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller: Malikâne - divanı sistemi: Türk hukuk ve iktisat tarihi mec: sayı 2.
- " " " " : Çiftlik maddesi: İslâm Ansiklopedisi.
- " " " " : Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş devrinin toprak meseleleri.
- " " " " : Türk hukuk tarihi notları.
- Prof. Z. V. Togan : Umumi Türk tarihine giriş
- Prof. İ. H. Uzunçarşılı : 15. yüzyıl Osmanlı Tarihi
- " " " : 16. yüzyıl Osmanlı Tarihi
- " " " : 14. ve 15. asırlarda Anadolu beyliklerinde toprak ve halk idaresi. 2. Türk tarih kongresi.
- Prof. Fuat Köprülü : Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülâhazalar. Türk hukuk ve iktisat tarihi mec. sayı 1
- Halil İnalçık : 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinde önce timar sistemi. 4. tarih kongresi.

- Bahaeddin Ögel : İslâmdan önceki Türk devletlerinde timar sistemi 4. tarih kongresi.
- Neşet Çağatay : Osmanlı İmparatorluğunda reayanın miri arazide toprak tasarrufu ve intikâl tarzları. 4. tarih kongresi.
- " " : Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin istilahlarının izleri, 3. Tarih kongresi.
- Çağatay Uluçay : Karaosmanoğulları'na ait düşünceler, 3. tarih kongresi.
- İbrahim Kafesoğlu : Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu.
- Nizam ül Mülk : Siyasetname
- Eyüp Sabri Erman : Toprak davaları ve çiftçiyi topraklandırma kanunu.
- Ciro Truhelka : Bosna'da arazi meselesinin tarihi esasları. Türk hukuk ve iktisat tarihi mec. sayı 1
- M. Belin : Türkiye İktisadi tarihi hakkında tetkikler
- Gaudefroy Demombynes : Le Monde Musulman et Byzantin Jusqu'aux Croisades
- A. Du Velay : Essai sur l'histoire financière de la Turquie
- Doran Loussar : L'histoire et la théorie de la propriété foncière dans le droit public Ottoman
- Alexandre Milnovitch : L'évolution historique de la propriété foncière en Serbie
- İkta maddesi : İslâm Ansiklopedisi  
1858 tarihli toprak kanunu